

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

KÖVÉR GYÖRGY

PATRÓNUS ÉS TANÍTVÁNYI GÁRDA: A DOMANOVSZKY-ISKOLA

Kövér György

PATRÓNUS ÉS TANÍTVÁNYI GÁRDA:
A DOMANOVSKY-ISKOLA

Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián

Kövér György

PATRÓNUS ÉS TANÍTVÁNYI GÁRDA:
A DOMANOVSKY-ISKOLA

Magyar Tudományos Akadémia, 2018

Az akadémiai székfoglaló előadás elhangzott 2017. február 16-án.

© Kövér György, 2018

© Magyar Tudományos Akadémia, 2018

Magyar Tudományos Akadémia
1051 Budapest, Széchenyi István tér 9.
mta.hu

Kiadja: Magyar Tudományos Akadémia
A kiadásért felel: Lovász László, az MTA elnöke
Olvasószerkesztő: Földes Zsuzsanna
Borító és tördelés: Szabó Éva
Nyomdai munkálatok: Printorg Kft.

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-899-7

Minden jog fenntartva!

Mindig érdekelt, hogy milyen egy tudományos iskola. Történetileg és személyesen is. Talán elsősorban azért, mert leginkább az iskola hiányáról lehetett tapasztalatom. Így azután, amikor egy véletlen folytán 2011-ben a 20. századi magyar gazdaságtörténet-írás historiográfiája került érdeklődésem homlokterébe, különös figyelmet igyekeztem fordítani az iskolák tanulmányozására. Nemcsak a probléma tudományszociológiai és tudománytörténeti irodalmának feltérképezése hozott számomra tanulságokat, hanem a lehetséges források feltárása során a bőség zavarával is meg kellett küzdenem.

Ha a mester-tanítvány viszonyt illetően az Újszövetségből indulunk ki, egy szoros, intenzív kapcsolatrendszer képe tűnik fel a szemünk előtt.¹ A Mester eszerint példát ad, és közben megteremt a lehetőséget a hasonlónak válásra. Ha a tudománytörténeti és tudományszociológiai irodalmat vesszük alapul, meglehetősen ellentmondásosnak találjuk a „mester-tanítvány viszony” értékelését. Sokat írtak az akadémiai világ patrónus-kliens viszonyként értelmezett hierarchikus, aszimmetrikus kapcsolatrendszeréről, amely egyfelől védelmet és rendezettséget kínál a tanítványnak, másfelől viszont teljes lojalitást vár el tőle. Nemrég egy német társadalomtudományi folyóirat egész számot szentelt a tudományos iskolák vitatott témájának.²

A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írásban Domanovszky Sándor (1877–1955) számít az első nagy formátumú iskolateremtő személyiségnek. A nagyszebeni jogakadémia filozófiatanárának, Domanovszky Endrének (1817–1895) későn született, egyetlen életben maradt fiúgyermeké, Sándor végigjárta a tudományos pálya grádcisait: a pozsonyi főreál, majd a Kereskedelmi Akadémia tanári állásától a pesti egyetem – evangélikusként első – rendes művelődéstörténeti professzorságáig (1914–1948). Sokoldalú képzettsége, eredeti források feldolgozásában szerzett jártassága kiterjedt a középkori krónikairodalom kérdéseire és a napóleoni háborúk időszakának széles értelemben felfogott művelődés- és kormányzattörténeti aktáira. A századfordulón pályára lépett professzionális történészek nagy generációjában azonban ez nem tekinthető kivételesnek. A legfontosabb kérdés az, mi kell ahhoz, hogy valaki iskolateremtő tanáregyéniség legyen. Miből fakad a *pouvoirja*? Belül lakozik, vagy rajta kívülről ered? S miután a mester-tanítvány viszonyhoz tanítványok is szükségesek, az is hangsúlyosan vizsgálandó kérdés, hogyan lesz valakiből tanítvány.

Egy olyan eset felidézésével szemléltetném a tanítványi viszony keletkezését, amelynek főszereplője, bár végigélte a tanítvánnyá válás minden lépését Domanovszkynál, mégsem az ő tanítványa lett, hanem Mályusz Eleméré. Aki persze nem volt maradéktalanul elége-

¹ *Szent Biblia*. Ford. Károlyi Gáspár. Budapest, 1956. „Nem feljebb való a tanítvány az ő mesterénél, hanem mikor tökéletes lesz, mindenki olyan lesz, mint a mestere” (Lk 6,40); „Ti engem úgy hívtok Mester, és Uram. És jól mondjátok, mert az vagyok. Azért, ha én az Úr és a Mester megmostam a ti lábaikat, néktek is meg kell mosnotok egymás lábait. Mert példát adtam néktek, hogy a miképen én cselekedtem veletek, ti is akképen cselekedjetek” (Jn 13,13–15).

² *INDES. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, 2014, Heft 3: Wissenschaftliche Schulen. A patrónus-kliens viszony historiográfiái alkalmazásához lásd: Reinhard, Wolfgang: *Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen: Römische Oligarchie um 1600*. München, 1979; Weber, Wolfgang: *Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800–1970*. 2. Aufl. Frankfurt – Bern – New York – Paris, 1987.

dett vele, de ez Mályusz esetében egyáltalán nem meglepő. Fügedi Erikről (1916–1992) van szó, akivel Hanák Gábor készített életútinterjút, amelyben részletesen kitért a kiválasztódás kérdésére.³ A korszakban az egyetemre került történepszpalánta lényegében három intézményes fórumon találkozott a tanáraival: a prosezemináriumon, a nagyelőadásokon és a szemináriumon. Az első lényegében egy bevezető jellegű stúdium volt, amit a harmincas években már nem a professzor, hanem a Művelődéstörténeti Intézet tanársegédje tartott. „...Domanovszky tanársegédjének, Komjáthy Miklósnak vettem föl a prosezemináriumát, akivel később nagyon meleg barátság kötött össze, és köt össze mind a mai napig is. Nagyon jó pedagógiai érzéke volt, ezt bevezetésnek szánták.” A professzorok a nagyelőadásokat tartották, értelemszerűen történelemből többet is kellett párhuzamosan hallgatni. Művelődéstörténezként Domanovszkynak több ilyen kurzusa is volt: a magyar igazságszolgáltatás fejlődése; Az oktatásügy fejlődése Magyarországon; A magyar gazdasági élet fejlődése.⁴ Fügedi az idézett interjúban pontosan jellemezte Domanovszky előadásait, amelyek igen nagy hatással voltak rá, de a legjelentősebbnek mégis azt tartotta, hogy bekerült a professzor péntek délutáni szemináriumának diákjai közé. A szemináriumon a dolgozat felolvasása után elhangzott értékelésben megmutatkozott Domanovszky tanári egyénisége: „Részben egy bírálat magáról a dolgozatról, előnyeiről, hátrányairól, vázlatáról, már a felépítéséről, minden egyébéről. És az, hogy utána ő ezt mindig nagyobb keretbe helyezte el. Tehát nem ragadt meg a témánál, hanem megmondta, hogy ez hogy illik bele, amiről én beszéltem, abba, amit erről a témáról egyáltalán írtak... Ezeket rengeteget lehetett tanulni, és én azt hiszem, hogy nemcsak én egyedül, hanem a szeminárium többi hallgatói is erre általában jobban odafigyeltek, mint talán magára az előadásra, mert ezek nagyon élvezetes dolgok voltak, és nagyon instruktívak, szóval szemnyitogatók.” Ám a szemináriumi részvételből további döntési lehetőségek adódhattak: „a hallgató, aki most egy szemináriumba bekerül, és úgy döntött, hogy csatlakozik ehhez a professzorhoz, az ő tanítványa lesz, és nem az egyetemé, és nem a bölcsészkaré, az szükségszerűen kell, hogy tisztelje a professzort, és egy bizonyos vonzódást érezzen iránta. Nála is fog doktorálni, és a németek ezt a viszonyt úgy fejezik ki, hogy X professzor volt az én doktori apám, mein Doktorvater, tehát nála adtam be a disszertációm, és nála vizsgáztam fő tárgyként a doktori szigorlaton. Ez a viszony alapvető volt ebben az időben a Budapesti Egyetemen...”⁵ Fügedi Erik nem állt meg a viszony jellemzésénél, hanem megvilágította a tanítvány–professzori viszony mélyebb jelentőségét is: „[M]ert ennek még egy nagyon fontos tudományos jelentősége van, és az a folyama-

³ Fügedi Erik-interjú, 1989–91. Készítette Hanák Gábor. Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára [a továbbiakban: OSZK TIT], 72.

⁴ „Nagyon magas igényű előadások is voltak. Nagyon nagy hatással bírtak, és nagyon lelkesítőek voltak. Domanovszky csinálta azt a trükköt, hogy látszólag az előadása a félév közepén megtört, és másutt kezdte, mint ahol abbahagyta, egy ilyen mikszáthi szerkesztést alkalmazott, mert azután az utolsó órákon a két rész pontosan egymásba illett, és egy egész világos képet és vázlatot adott az előadásról” (Fügedi-interjú, OSZK TIT, 72). Az MTA Kézirattára őrzi Mályusz Elemér későbbi feleségének, Császár Editnek az előadásjegyzeteit az 1928/29-es és 1929/30-as tanév szemesztereiből (MTA KIK Kézirattár, Ms 944). Domanovszky előadásvázlataiból közölt részeket Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev. Glatz Ferenc. Budapest, 1979, 281–338.

⁵ Fügedi-interjú, OSZK TIT, 72.

tosság biztosítása. Nemcsak arról van szó, hogy ne fedezzük föl újra a spanyolviaszt, mert azt esetleg harminc vagy negyven évvel ezelőtt valaki már fölfedezte, hanem arról van szó, hogy egy bizonyos folyamatosságot biztosít a kutatásban.”⁶ Vagyis hogy át lehet majd adni a stafétabotot.

A dolog érdekességét Fügedi esetében az adta, hogy ő végül Mályusz-tanítvány lett, mégpedig azért, mert Domanovszky megkérte erre professzortársát. Mályusz Elemér kézíratos visszaemlékezésében így magyarázza meg a történeteket: „Fügedinek eleve nyert ügye volt nálam: Domanovszky mint unokaöccsét ajánlotta figyelmembe. Az őt ilyen kérdésekben jellemző határozottsággal, amelyből mindég kiéreztem, hogy bizonyosra veszi, nem fogok neki csalódást okozni. Tanítványi érzelmeimnek megfelelően bántam Fügedivel.”⁷ Csak mellékesen jegyezzük meg, nehogy elvarratlan családtörténeti szálak maradjanak, hogy Fügedi Erik édesapja, Filipek Sándor és Domanovszky Sándor édesanyja, Jurenák Frida anyai, tehát Waltersdorfer ágon voltak rokonságban, s hogy az oral history hívei se érezzék e mozzanatot tanulság nélkülinek: Fügedi Erik az idézett interjújában egyetlen szót sem szolt expliciten a Domanovszky-rokonság fokáról.⁸

A fentiek alapján immár megkísérelhetjük összeállítani azokat a paramétereket, amelyek alapján a Domanovszky-tanítványok köre meghatározható. Operacionalizálva a lehetséges közelítéseket:

Aki főtárgyból nála tette le a doktori szigorlatot (persze a melléktárgyokról sem célszerű teljesen megfélekezni), vagyis „hozzá/nála írta” (már a kifejezés is sok mindent elárul!) a disszertációját.⁹

Akinek a munkája a mester által szerkesztett *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatban jelent meg. Ha csak ebből indulnánk ki, Domanovszkynak mindössze 16 tanítványa lett volna.¹⁰

Vagy aki írt a professzor tiszteletére kiadott *Festschrift*-be. E kötet 36 szerzője között azonban olyanokat is találunk, akik a „mesternek” inkább ifjabb kollégái, mint szoros értelemben vett tanítványai lehettek, nem beszélve arról, hogy a *Tanulmányok* több szerzője viszont kimaradt belőle.¹¹

⁶ Fügedi-interjú, OSZK TIT, 72.

⁷ Mályusz Elemér visszaemlékezése. Népiségtörténet (kézirat a család birtokában, amelybe Soós István kollégám szívességéből nyertem betekintést).

⁸ Jurenák Pál vaskereskedő (1796–1876) egyik leánya, Jurenák Ludovika Waltersdorfer Vilmoshoz, másik leánya, Jurenák Friderika (1837–1924) pedig Domanovszky Sándor apjához, Endréhez ment feleségül. A második Waltersdorfer leány, Lujza férje lett Filipek Sándor, s a tőle származó unoka, Fügedi Erik eszerint Domanovszky Sándor másod-unokaöccse volt. A családfához lásd Domanovszky Sándor személyi iratait: MTA KIK Kézirtár, Ms 2445/89–108. A családfa ágaiban való eligazodásban ezúton is köszönöm Domanovszky Sándor unokájának, dr. Domanovszky Sándornak a szíves segítségét.

⁹ Domanovszky Sándor 1945-ös önéletrésében „Marczali Henrik, Fejérpataky László és Lánczy Gyula tanítványának” tekinti magát, ami egyértelműen a doktori szigorlatotztatók megnevezését jelenti (Domanovszky Sándor: Curriculum vitae, 1945. július 9. MTA KIK Kézirtár, Ms 4180/6).

¹⁰ A *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatban 1930–1943 között 15 kötet jelent meg.

¹¹ *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27.* Budapest, 1937.

De meríthetnünk sokkal tágabb körből is. A Domanovszky Sándor után fennmaradt kiterjedt forrásanyag, a *Domanovszky-hagyaték*, amelyet az MTA KIK Kézirattára őriz és kezel gondosan, az abban fennmaradt levelezés lehetőséget ad arra is, hogy mindazokat „tanítványoknak” tekintsük, akik írásban kifejezetten annak vallották magukat. Persze ezzel is vigyáznunk kell, hisz a levelezésben felbukkannak a pozsonyi főreál és a Kereskedelmi Akadémia hajdani diákjai is.¹² S nem feledkezhetünk meg a – jobb szó híján – „műtanítványokról” sem, akiket lehet, hogy tanított valaha a professzor, de akiket valószínűleg sohasem vállalt volna tanítványai sorában.¹³ Mert az ő szavát is számításba kell vennünk. Elég talán most egy olyan történészt említenem, aki egyike lehet az utolsó, mester által vállalt tanítványoknak, 1948-ból: „E sorok átadóját, igen kedves tanítványomat, Vörös Károlyt ajánlom szíves jóakaratodba, kérve részére támogatásodat... Vörösre rábízhatsz a dolgokat. Neki nem kell a háta mögött állni, hogy ellenőrizzed... a Művelődéstörténeti Intézetben is ő vezette a könyvtárat, igen pontosan és rendszeren.”¹⁴

Akármelyik megoldást választjuk is a tanítványi kör meghatározására, a művek, azok recepciója és a levelezés együttes vizsgálata révén kibontakozik előttünk a tanítványi gárda generációinak összetétele, az „iskola” tagjainak egymáshoz és professzorukhoz fűződő viszonyai, szűkebb és tágasabb hálózatuk. A Domanovszky-tanítványok mint prozopográfiai csoport fő jellemzői közül most csak két szempontot emelünk ki: a felekezeti és nemek szerinti táblázatot.

¹² Egy kedves szemelvény a 60. születésnapot köszöntő kereskedelmi akadémisták közül: „[E]lőtem állott a mi tudós fiatal osztályfőnökünk, kis kecskeszakállal, aranykeretű csiptetőjével, a Kerekes féle Világtörténelem, a Domanovszky prof. úr előadásai után jegyzette Braun Vilmos című, kézírásról sokszorosított lila színű jegyzet...” (Fittler János, Nagybátony, 1937. május 26. MTA KIK Kézirattár, Ms 4524/92).

¹³ A londoni egyetemről érkezett dr. Janicsek István cikkigérete a *Századok* számára, aki néhány, nomadizáló őseinkre vonatkozó „eleddig teljesen ismeretlen mondatfoszlány ismertetését” ajánlotta, s „szolgálatkész volt tanítványa” gyanánt szignálta a levelet (1928. január 29. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/53). Janicsek Istvánról azt őrzi az Eötvös Collegium legendáriuma, hogy „örült kollégista” volt, „aki állítólag felköltözött, bezárkózott egy toronyszobába, ott élte le kollégiumi életét”. Az ő emlékére rendezték a gólyahéten a „Janicsek István-szavalóversenyt” (Lator László: *A megmaradt világ. Emlékezések*. Budapest, 2012, 120).

¹⁴ Domanovszky Sándor Iványi Bélának, 1948. június 17. MTA KIK Kézirattár, Ms 5300/94.

1.a–b táblázat: A *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* szerzői

FELEKEZET	SZERZŐK SZÁMA	%
Római katolikus	11	68,75
Református	4	25,00
Evangélikus	1	6,25
Összesen	16	100,00

NEM	SZERZŐK SZÁMA	%
Férfi	11	68,75
Nő	5	31,25
Összesen	16	100,00

2.a–b táblázat: A *Domanovszky-émlékkönyv* szerzői

FELEKEZET	SZERZŐK SZÁMA	%
Római katolikus	21	58,33
Református	7	19,44
Evangélikus	7	19,44
Izraelita	1	2,77
Összesen	36	99,98

NEM	SZERZŐK SZÁMA	%
Férfi	31	86,11
Nő	5	13,89
Összesen	36	100,00

A táblázatok forrása: „Culturally Composite Elites” adatbázis (European Research Council FP7 – 230518 elites08; projektvezető: Karády Viktor, partner: Nagy Péter Tibor), amelyet a nevezettek szívességéből használhattam.

Mint említettem, a *Festschrift* szerzői között nemcsak tanítványok, hanem tisztelgő fiatalabb pályatársak is megjelentek. Viszont a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* nyolc szerzője nem szerepelt a *Festschrift*-ben. Majlát Jolán még nem is járt egyetemre, az épp folyamatban levő doktorálók (Lukács Zsófia, Ravasz János) is értelemszerűen hiányoztak, de a már végzetekből sem találjuk benne különböző okok miatt Jármay Edit, Dvihally Anna Mária, Kalász Elek, Tholt Judit és Berlász Jenő nevét.

Akármelyik táblázatból indulunk is ki, arra ezek az adatok mindenképpen elegendők, hogy cáfolják azt a közkeletű vélekedést, hogy a Domanovszky-tanítványok szerveződé-
sének egyik fő alapelve a felekezetiiség, a protestantizmus volt. Az összetételben termé-
szetesen eleve meghatározó lehetett a bölcsészkar hallgatóinak felekezeti összetétele.
Ugyanakkor az sem vitatható, hogy az evangélikusok lényegesen magasabb aránya a *Fest-
schrift*-ben nem egyszerűen a művelődéstörténet mint tárgy iránti felekezetspecifikus mé-
lyebb vonzalom kifejeződése. Az is világos, hogy a bölcsészkar elnöiesedésének kihívás elől
sem lehetett kitérni.¹⁵

3.a-b táblázat:

A budapesti tudományegyetem bölcsészkar hallgatóinak összetétele (1935/36, I. félév)

RENDES ÉS RENDKÍVÜLI HALLGATÓ	RÓMAI ÉS GÖRÖG- KATOLIKUS	REFORMÁTUS	ÁGOSTAI EVANGÉLIKUS	IZRAELITA	EGYÉB
1552	1047	199	126	163	17
100,0%	67,5	12,8	8,1	10,5	1,1

RENDES ÉS RENDKÍVÜLI HALLGATÓ	FÉRFI	NŐ
1552	806	746
100,0%	51,9	48,1

Forrás: OSZK Kt Fond 15/64.

Ahhoz, hogy a két háború között valakinek szinte minden kérdésben meghatározó szerepe lehessen, s így lehetősége legyen tanítványai pályáját egyengetni, más is kellett, mint kiváló szakmai hozzáértés a középkortól a 19. századig. A neobarokk korszak au-
tokratikus politikai klímájából következően előbb Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bá-
lint jóvoltából Domanovszky számtalan kulcspozíciót töltött be, címeit azonban nem
puszta dekórumként viselte, hanem ezeknek elképesztő munkabírással eleget is tett.
Nem egy székfoglaló feladata mindezeket felsorolni, csak utalunk rá, hogy egy-egy évre
a bölcsészkar dékánjává (1926/27), majd az egész universitas rektorává is megválasztot-
ták (1939/40). Hosszú éveken át töltötte be a *Századok* szerkesztői (1913–1943), a Ma-
gyar Történelmi Társulat második, majd első alelnöki tisztét (1923–1933; 1933–1943), s
közben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem tanácsának is tagja volt (1922–1934).
S ki ne feledjük mind közül talán a legfontosabbikat: 1927-től 1947-ig az Országos Ösz-
töndíjtanács ügyvezető igazgatói posztját is viselte. A pozíciók kimutatása egyfelől lát-
szolagos folytonosságot mutat a Klebelsberg- és a Hóman-korszak között, másrészt
azonban elfedi azokat a változásokat, amelyek az 1920-as és 1930-as évek értelmiségi

¹⁵ A bölcsészeknél a történelem nem tartozott a genderspecifikus szakok közé. Lásd Bíró Zsuzsanna Hanna: *Böl-
csészdiploma és társadalom*. Budapest, 2014, 70–73.

lehetőségeiben a válság és az arra reagáló hatalmi átalakítások következményeként lejátsozódtak. Csak egyetlen példát emelek ki, amelynek jelentőségére magam is csak az 1945-ös igazolási eljárás anyaga alapján figyeltem fel. Amikor Hóman 1934-ben a Gyűjteményegyetemet Nemzeti Múzeummá szervezte át, a korábban viselt igazgatótanácsai tagsága helyett Domanovszkynak sokkal korlátozottabb „szakértő tanácstagi” tagsággal kellett beérnie.¹⁶ Nemcsak a lehetőségek szűkültek, de a döntések befolyásolásának esélyei is.

* * *

Manapság divat Klebelsberg Kunót minden idők legjobb kultuszminiszterének tekinteni. Én várnék még ennek a címnek az odaítélésével. S mostani témám szempontjából hamarosan talán világossá tudom tenni, hogy miért. A rendszert, amelynek rövid bemutatására a Klebelsberg–Domanovszky viszony alakulását nyomon kísérve vállalkozom, az egyszerűség kedvéért „neobarokk nepotizmusnak” neveztem. A neobarokk jelző használata mellett nem hiszem, hogy kell Szekfű Gyula „... és ami utána következik”-je óta érvelni, de talán legjobb lesz, ha mégis magának a szerzőnek adom át a szót: „...mai szűk kis országunkban összezsúfolva él egymás nyakán, egymás hátán az »első és második társaság«, mindenki ismeri egymást, ami annyit jelent, hogy becsülnie, minél magasabbra kell becsülnie egymást, mindenki rokona a másiknak, minek következtében az atyafiságos alapon való protekció válik a fontosabb, a döntő jelentőségű helyek betöltésének igazi kiválasztó elvévé. Nagyon könnyű volna összehasonlításokat tennünk a háború előtti és utáni viszonyok közt e tekintetben: a háború előtt bizonyos családoknak csak egy-egy tagja került vezető állásba, a többi távolról, a vidéki birtokból vagy kishivatalnokságból nézte tisztelettel a család e díszét, – Trianon óta könnyű egész családi bokrokat látnunk a társadalmi élet magaslatain, atyákat és fiúkat, testvéreket és rokonokat, kik a kis országban, kevés megélhetési lehetőség között, érthető módon egymásnak próbálnak biztosítani ilyen vagy olyan tűrhető életstandardot.”¹⁷

Klebelsberg Domanovszkyhoz fűződő viszonyát levelezésük alapján próbálom röviden bemutatni. A kapcsolat jellegének és légkörének megértéséhez előzetesen annyit fűznék hozzá, hogy Klebelsberg Eckhart Ferencsel és Szekfűvel folytatott levélváltásával összehasonlítva szembeötlő, hogy míg Eckhart és Szekfű elég könnyen megtalálta a tegező hangot Klebelsberggel, addig az etikettbeli szabályokat láthatóan sokkal inkább betartó Domanovszky tartósan megőrzi a formális megszólítást, s nem tegezte vissza főnökét. Pedig Klebelsberg tekintélye

¹⁶ MTA KIK Kézirattár, Ms 4180/8.

¹⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, [1934], 406–407. Ennek a gondolatnak elemeiben szinte teljes rekapitulációja, mégis további negatív értéktételekkel megspékelve: Németh László: A magyar élet antinómiái (A Három nemzedék új kiadásához). In: Uő: *A minőség forradalma. Készülődés*. I. köt., 577. Szekfű és Németh vitájához máig alapvető: Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1983, 26. évf., 1. sz., 47–63. A neobarokk fogalmi konstrukció problémáiról lásd: Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. *Korall*, 2006, 23. sz., 155–186.

még az egyébként láthatóan lezserebb Eckhartot is némileg fegyelmezni tudta.¹⁸ Mint az alábbi levélváltásból látszik, egyenlőtlen viszonyuk ellenére Domanovszky nem volt könnyen hajlítható ember. A Klebelsberg mint a Történelmi Társulat elnöke által szorgalmazott *Fontes* (teljes címen: *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris; Magyarország újabbkori történetének forrása*) munkálatairól volt szó, amelynek során valószínűleg a magyar történettudomány legszínvonalasabb ifjú tudósgárdája másolt és regesztázott Bécsben. De már az invokációból is érződik nemcsak a túlfeszített elhivatottság és akarnokság, de az azt követően alárendeltjeit családi köteleikeken keresztül behálózó paternalizmus is. „»Miért félték, kishitűek, míg én virasztok?« [sic!] Méltóságos asszonyod bizonyára közölte veled, hogy számára és Gyuridnak állami fürdőt eszközöltem ki s hogy voltam bátor kis utiköltségről is gondoskodni. A Te dolgadoit pedig egészen másként képzelem, mint ahogyan terveidet magad körvonalaztad és azt hiszem, hogy az én tervem úgy a Te saját érdekeidnek, mint pedig a nagy ügynek sokkalta jobban megfelel. Úgy gondolom, hogy számodra a jövő szemeszter tartamára szabadságot engedélyezek és minden Bécsben töltött hónap után fizetéseden és bécsi intézeti havidíjadon felül havi 15 000 K kutatói tiszteletdíjat. Ez szeptember decemberben 60 000 K-t tenne ki, mihez járulna a rt-től hátralékos 15 000 K honorárium és az a 25 000 K, melyet a Századok szerkesztéséért akarok neked utalványoztatni. Így 100 000 K állana téli beszerzéseidre rendelkezésre. És e mellett az év végére befejezhetnéd a József nádorod első időköreét, mi úgy Neked, mint társulatunknak is presztige ügye. [...] a mi a fiatalok megválasztását illeti, e részben szabad kezet engedek Nektek. De gondoskodjatok, hogy legyenek elegenden. Hogy nem akar mindenik önálló kutató lenni mindjárt kezdetben – csak helyeselhetem. Hiszen tudod, Mályuszbán sem szerettem bizalmatlankodó ágaskodásait, melyeknek köszönhető jó részt bécsi létének relatív meddsége.”¹⁹

Domanovszky egyszerre három levélre válaszolt Bécsből, oly sebesen kapta az üzeneteket, s miközben igen tisztelettudó hangnemben köszönte a jótéteményeket, saját szakmai érdekeit is védte, s azt sem mulasztotta el, hogy pártját fogja az igazságtalanul bírált Mályusznak: „... legyen szabad mindenekelőtt megköszönöm Kegyelmes Uramnak irántam való véghetetlen jóságát, amely ma kapott nagybecsű leveléből is kisugárzik, legyen szabad azonban bizonyos észrevételeket is tennem reá. A félévi szabadság, a mellyel Kegyelmes Uram ki akar tüntetni, most nem jönne alkalmas időben. Először is az itteni életet olyan hosszú ideig egy huzamban nem bírom. De ennyi időre idefönn szükségem sincs. Sőt minthogy most már a földolgozás kerül sorra, azt itt nem is végezhetném a bibliographiai anyag hijján. Legföljebb arról lehetne szó, hogy az ősz folyamán, a mikor a most gyűjtött anyagot földolgozom 2-3 hétre följöhessek

¹⁸ A Bécsi Magyar Történelmi Intézetben „akkortájt Eckhart Ferenc volt ott az igazgató, egy kitűnő közvetlen ember, bár kissé cinikus, senkit és semmit nem tisztelt. Nem felejttem el azt a jelenetet, amikor egyszer a kultuszminiszter meglátogatott bennünket. Négyen vagy öten voltunk, sorbaálltunk és Eckhart egyenként bemutatott minket neki, elbeszélte, hogy ki milyen munkát vállalt. Úgy vezette a minisztert, hogy közben egyik keze a zsebében volt. Ez nem tetszett a miniszternek és odanézett, mire Eckhart lassan kihúzta a kezét a zsebéből. Ez persze nem kerülte el a figyelmünket” (Beszélgetés Váczy Péter professzorral. Szilágyi Márton, Tóth Péter és Völgyesi Orsolya interjúja. *Sic Itur ad Astra*, 1990, 4. évf., 1–2. sz., 141–147, idézet: 141). Klebelsberg és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet viszonyát átfogóan tárgyalja: Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet*. Győr, 1996.

¹⁹ Klebelsberg Kunó s. k. levele Domanovszky Sándorhoz, Sárszentmihály, 1922. augusztus 1. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/582.

és azután januárban vagy tavasszal ismételjem meg ezt még egyszer a még esetleg mutatkozó hiányok kitöltésére. A mostani félévben denique a szabadságot nem tudnám az ügynek megfelelően fölhasználni. A következő félévben jobban használhatnám és jobban is esnék. Az ez üggyel kapcsolatosan közölt számok valósággal elkábítottak, de kérem ne méltóztassék ez irányban sem intézkedni. Ha zoikán lemegyek Pestre, mindjárt fogom tenni tiszteletemet és akkor fogom kérni azt is, méltóztassék azokat meghallgatni, a mit e részben előadni szeretnék. [...] szóval szeretnék referálni a kiküldetésekről. Mert e részben nagyon szeretném, ha a kiküldendő ujoncz mellett legelőbb is Mályusz jöhetne föl ismét 2–3 hónapra, hogy szegény befejezhesse a Sándor nádort. Az ő munkája itt épen nem volt meddő. Sőt épen az ő példája mutatja, hogy a kezdők részben ilyen alárendelt munkával milyen nagy szolgálatokat tehetnek. Nagy gyűjtemény maradt itt utána a szerb kérdésről, nekem 300 levelet másolt és azonkívül a Sándor nádról is szépen előre haladt, úgy hogy megérdemelné, hogy be is fejezhesse [...] Mielőtt azonban Pestre lemennék mégis még egy kéréssel alkalmatlankodom. Minthogy Ákos fiam a múlt télen nem volt lázas, nagyon szeretném, ha esetleg, legalább egy fél évre kaphatnék részére ösztöndíjat valamely német egyetemre. Legszívesebben Münchenbe küldeném. Nagyon kérem tehát Kegyelmes Uramat, ha ezek az ügyek esetleg már szóba kerülnének, méltóztassék reá is gondolni.²⁰

Domanovszky tehát tisztelettudóan, de határozottan ellenérvelt. Ugyanakkor pontosan ismerte a játékszabályokat. Kell-e mondanom ezek után, hogy a legidősebb fiú, Domanovszky Ákos megkapta a müncheni ösztöndíjat. Ugyanakkor talán nem járunk távol az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy Klebelsberg nemcsak a megbízhatóságot és munkabírást méltányolta Domanovszkyban, hanem a racionális belátáson alapuló hivatástudatot is. Bizonyos értelemben egymásra találtak.

* * *

A Klebelsberg–Domanovszky viszony alakulása az 1920-as években alapjában meghatározta a tanítványok első évjáratának sorsát. Mint láttuk, a Domanovszky-tanítványok körét nem lehet leszűkíteni a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* harmincas évekbeli szerzőgárdájára. Sem generációs, sem tematikai értelemben. Az *Emlékkönyv* szerzőinek nagyjából fele ugyanis jóval korábbi kohorszokat képviselt, mondhatjuk úgy, hogy 1900 körül (vagy azt megelőzőleg) született. Jó néhányuk nem is tekinthető szoros értelemben Domanovszky-tanítványnak, bár a levelezésben gyakran emlegetnek valamilyen korai, meghatározó szemináriumélményt.²¹ A húszas évekbeli disszertációk még sokkal inkább kötődtek Domanovszky Kereskedelmi Akadémián kialakult középkori kereskedelem-történeti érdeklődéséhez.

²⁰ Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz, Bécs, 1922. augusztus 9. OSZK Kézirattár [a továbbiakban: Kt] Levelestár.

²¹ Mályusz a 70. születésnap alkalmából idézett fel egy ilyen emléket: „1917 óta, amikor első szemináriumi dolgozatot bemutattam. A professzor és hallgatója, tanítványa közös munkájának sok-sok epizódja mindmennyi kedves emlék, amelyek valamikor tettvágyat ébresztettek, ma pedig megnyugvást jelentenek, visszaemlékezve reájuk” (Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1947. május 29. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/270).

Lederer Emma (1897–1977) a régi magyar űrmértékekről, Paulinyi Oszkár (1899–1982) a sóregále kialakulásáról védte meg doktori disszertációját 1922-ben. Ezek még nem önálló kötetben, hanem a Domanovszky által szerkesztett *Századokban* láttak napvilágot.²² Kereskedelem-történeti dolgozattal doktorált Pleidell Ambrus (1900–1935) és Fekete Nagy Antal (1900–1969) is, előbbi munkája a Budavári Tudományos Társaság, utóbbié az Eötvös Collegium füzeteiben kapott nyilvánosságot.²³ Kevésbé ismert, hogy született ebben az időben uradalomtörténeti dolgozat is. Ezt ugyan szerzője nem publikálta, viszont kéziratossá hivatkozásként mégis része lett az agártörténeti sorozat hagyományteremtésének.²⁴ Ezeknek a tanítványoknak a zöme az ösztöndíjak és a bécsi másolás után álláshoz is jutott, elsősorban a Gyűjteményegyetem keretében újjászervezett levéltári területen. Jelen keretek között nem mutathatók be minden életpályát, de két különböző sorsot röviden szeretnék felidézni. Ezek természetesen – bizonyos mértékig – szintén a Klebelsberg–Domanovszky viszony tükrében ragadhatók meg. Paulinyi Oszkár külföldi kiküldetése ügyében Klebelsberg újra megfogalmazta terveit és elveit: „Paulini [sic!] talán, mint a Történelmi Magyarország actiójának ösztöndíjasa mehetne Bécsbe s ott intézeti munkája mellett az egyetemre is járhatna. Aztán tovább mehetne Németországba. Vagy pedig Paulini lehetne Mályusz utóda Bécsben és a levéltár következő üresedésének várományosa, ha 2–3 évet dolgoznék ő is a Fontes vállalat számára. Általában azt akarom, hogy a fiatal generáció tudja, hogy ha pártfogásomra számít, akkor a Társulat nagy vállalataiban közre kell működnie, minden gyanakodás nélkül, hogy más fogja munkájának gyümölcsét látni vagy elesik évötödös pótlékoktól vagy hogy a dolog a nyugdíjba nem számít bele vagy kerülni kell más hasonló éretlenséget. Általában nevelde őket arra, hogy ne kicsinyeskedjenek.”²⁵ Természetesen – a történelmi arisztokrácia támogatásában bízva – ő sem akar kicsinyesnek látszani. Az azonban már aggályos, ha úgy gondolta, hogy kompetens egy szakma korszerű fejlődési irányainak meghatározásában: „Azon leszek, hogy a fiú – esetleg több éven keresztül – tökéletes gazdaságtörténeti kiképzést kapjon, mert éppen gazdaságtörténeti téren lesz sok tennivaló. Csak arra figyelmeztess, hogy alapos közgazdasági műveltséget is igyekezzék magának szerezni, különösen a német gazdaságtörténeti iskola /:Schmoller iskolája:/ iránt érdeklődjék.”²⁶

²² Lederer Emma: Régi magyar űrmértékek. I–II. *Századok*, 1923, 57. évf., 1–6. sz., 123–157; 7–10. sz., 305–326; Paulinyi Oszkár: A sóregále kialakulása Magyarországon. *Századok*, 1924, 58. évf., 1–6. sz., 627–647. Újraközölve: In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János – Draskóczy István. Budapest, 2005, 11–25 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 3.).

²³ Pleidell Ambrus: *A nyugatra irányuló magyar középkori külkereskedelem*. Budapest, 1925; Fekete Nagy Antal: *A magyar-dalmát kereskedelem*. Budapest, 1926 (Eötvös-füzetek, 7.). Ez a tematika később sem tűnt el a kínálatból: Váczi Elemér (1908–1996) disszertációját (*Duna–Odera csatornaterv a XVII–XVIII. század fordulóján*). Budapest, 1932) a fiatalon elhunyt Pleidell Ambrus ismertette: *Századok*, 1934, 68. évf., 1–3. sz., 9–10; 9–10. sz., 467–468.

²⁴ Vargha Endre: *A tokaji uradalom története, különös tekintettel a tokaji bor történetére*. Hivatkozás rá: Jármay Edith: *A regécci uradalom üzeme a XVIII. század első felében*. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regécci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. I. köt. Budapest, 1930, 11, 35, 43 (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez [a továbbiakban: TMMT], 1.).

²⁵ Klebelsberg Kunó Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. január 21. MTA KIK Kéziratár, Ms 4525/579.

²⁶ Klebelsberg Kunó Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. augusztus 12. MTA KIK Kéziratár, Ms 4525/584.

Hogy minderre hogyan reagált az érintett, hogyan élte meg a berlini évet, azt pontosan jelzi professzorához az év végén írott levele. A hála szavai után így summázza tapasztalatait, miközben lesújtó véleményét is megfogalmazza az itthoni egyetemi képzésről: „Mit végeztem eddig? [...] Kiszabadultam eddigi egyoldalúságom szűk kereteiből. Megszerettem a politikai történetírást, benne különösen az újabb kor történelmét [...] Milly röstelkedve gondolok vissza azon válaszomra most, amit akkor adtam, mikor Professor Úr figyelmeztetett a pol. tört. művelésének szükségességére. Berlinben nem csak azt találtam meg, aki megkedveltetni tudja a pol. tört. művelését, hanem arra meg is tanít. [...] a Meinecke-szeminárium e tekintetben a legjobb iskola. Nemcsak azt mutatja meg, milyen legyen a tört. művelése, hanem elibénk tárja a módszerét is, amellyel ezt elérhetjük [...] Itt valóban a módszer áll előtérben. [...] Emellett azonban kitartok korábbi, szívemhez szőtt tárgyköröm mellett. [...] Úgy hiszem jól választottam, amikor Schmoller és Sombart munkái nyomán szándékozom elindulni.”²⁷ Hogy a politikatörténet megismerésére Domanovszky biztatta, az elég világosan kiderül e sorokból. Gustav Schmoller nélkül persze valóban nincs német gazdaságtörténet, de Werner Sombart aligha Klebelsberg hívta fel Paulinyi figyelmét.²⁸ Ráadásul abban az évben, amikor Paulinyi Berlinben tartózkodott, Sombart épp nem tanított.²⁹ S ennek ellenére ragaszkodott választásához.

Levéltárosi kinevezésének hírért is külföldön tudta meg, Augsburgban töltve kiküldetése utolsó időszakát – Domanovszky Ákos társaságában. Amit ebben a hangulatban professzorának ír, az felér egy nemzedéki vallomással: „A felejthetetlen kollégiumi évek alatt egy szűkebb kör tagjának tekinthettem magam, amelyet mindig, mint a 3-4 évfolyamot magábazáró szorosabb nemzedékünk egyik bemutatóját láttam és látok magam előtt s amelyre mindig csak úgy gondolhattam, hogy az elfáradó nemzedék nyugodtan válhat munkájától, jó kezek veszik át örökét. Tervkovácsok voltunk, nem korlátolt munkalehetőség álmódói és szomjúzói – És azóta... Amint sorján távoztak alma materünk küszöbén, ott láttuk valójában nemzedékünk szomorú végzetét. Legjavát, magamnál – úgy érzem – hányan különbjeit megfosztott az életviszonyok kérélhetetlen kényszerűsége nemcsak az alkotó munka, hanem az önerő fokozásának lehetőségétől is – pusztába sodort. Azon kevesek közt láthatom magam, kik elkerülhették a szomorú kérélhetetlenséget. Osztályrészemül jutott nemcsak az, hogy a kollégiumi évek után megvolt tanulmányaim folytatásának egy külföldi úton való lehetősége, hanem, hogy ez után oly révbé jutottam, hogy ezt s a további munka lehetőségét mi sem törli meg. Mindezt – a szülőknek gyermekéért való fáradozásával fölérőt, Professor

²⁷ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándorhoz, Berlin, 1922. karácsony havának 28. napján. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/539.

²⁸ Domanovszky előadásaiiban Sombart komoly súllyal szerepelt. MTA KIK Kézirattár, Ms 944/4.

²⁹ A bécsi (Dopsch) és a berlini (Meinecke) szeminárium élményeinek hatását tükrözte szorongatott körülmények között írott későbbi önéletrajza is. Az életrajzot fia bocsátotta a tanulmánykötet szerkesztőinek rendelkezésére. In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország*. 2005, 401–409. „Mind a Dopsch-, mind a Meinecke-szeminárium, példán szemléltető gyakorlati alkalmazásban a módszertani oktatásnak, a tudomány művelésébe való bevezetésnek a személyiség lebilincselő varázsával átitatott minta-iskolája volt – külföldi tanulmányutamnak valóságos élménye” (uo., 404).

Úr jóságának köszönhetem. Professzor Úr alig elképzelhető gondoskodásának, ahogy csak szülő viselheti gyermekének sorsát szívében. Minden hálámmal, ragaszkodással sem leszek képes ezt soha meghálálni. Annyit élhessek csak meg, hogy a maroknyiságunkkal szemben érzett kötelességem teljesítésével örömet hozhassak Professzor Úrnak is. Addig is e kötelesség teljesítésére való fogadalmam legyen hálám megnyilatkozása.³⁰

Hogy nem mindenkinek alakult ilyen akadálymentesen az útja, azt az ellenpóluson egy másik korai doktorandusz, Lederer Emma életútján szemléltethetjük. Pedig Domanovszky az ő érdekében, ha lehet, még több ajánlólevelet írt. Csak a válaszokból ítélve Lederer állásba kerülését nem csak a válságos idők nehezítették.³¹ Ezt legvilágosabban a KSH elnöke, dolányi Kovács Alajos fejezte ki: „Nőket statisztikai munkálatokra most már egyáltalán nem veszünk fel [...] De még ha üresedésre lenne is kilátás, nem vehetnénk fel zsidó nőt, míg a legkitűnőbb bizonyítványokkal és nyelvtudással rendelkező keresztény magyar fiúk egész sorát [...] kell elküldenem.”³² Eszerint Lederer Emma kétszeresen hátrányos helyzetből indult az akadémiai munkaerőpiacon: nő volt, egyszersmind zsidó.

Tanítványa élettörténetét Domanovszky Sándor azon előterjesztéséből ismerjük legrészletesebben, amelyet nem sokkal Klebelsberg (a Bethlen-kormányral együttes) lemondása előtt írt a nagy hatalmú miniszternek. Innen tudjuk, hogy mielőtt Lederer az egyetemre került volna, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban dolgozott, állását tudományos ambíciói miatt adta fel. „Minthogy Lederer Emma az én tanítványom – bátran mondhatom, hogy 17 éves egyetemi tanári működésem alatt legkiválóbb tanítványaim egyike. [...] 9 év előtt tett nálam doktorátust, most már 33 éves és tiszteletreméltó tudományos munkásság után a kétségbeesés szélén áll. Ismételten folyamodott a Gyűjteményegyetemhez és a referátumokban a többi jelöltekkel szemben mindig különlegesen ki volt emelve, de alkalmazást nem kapott azon a címen, hogy külföldi tanulmányokat nem végzett. Ezt az akadályt hosszú időn át nem volt lehetséges leküzdeni, mert Lederer Emma apja, aki ügyvéd, súlyos vesebajjal állandó ápolásra szorul és leánya hosszabb időre nem hagyhatta el. [...] keserves óraadással kereste meg azt a pénzt, amely szülei eltartására szükséges volt. Kegyelmes Uram is szíves volt támogatni abban, hogy az Iparkamaránál kerestem számára alkalmazást. Az Iparkamara elnökéhez, Belatiny Artúr úrhoz intézett ajánlólevelekre biztató válasz is érkezett, de az alkalmazás ismételt sürgetések dacára elmaradt. Amikor ezek a remények összeomlottak, végre mégis csak rá

³⁰ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándorhoz, Augsburg, 1923. Szt. Iván-hó 4. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/541.

³¹ Nem tudott segíteni sem az üzleti, sem az egyetemi világ, sem Kornfeld Móric, sem Navratil Ákos. „...bármilyen jeles fiatal ember elhelyezése igen nagy nehézségekbe ütközik és majdnem reménytelennek látszik. [...] körül fogok nézni, hogy lehet-e valamit tenni” (Kornfeld Móric Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1928. január 17. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/697). „Lederer kisasszony ügyében írt leveledet megkaptam. A kisasszony büszke lehet arra a gyönyörű bizonyítványra, amelyet Te, a leghivatottabb állítóttal ki neki. Sajnos azonban, ezzel a ritkaság okmánnyal és azzal, amit ez a szép bizonyítvány tanusít, nem megyünk sokra oly nagyon is gyakorlati érzékű helyen, mint a Kamara. [...] Meg szeretném ismerni” (Navratil Ákos egy. tan. Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1931. január 10. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/461).

³² Kovács Alajos Domanovszky Sándorhoz, 1929. szeptember 11. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/733.

lehetett bírni Lederer Emmát, hogy jövője érdekében határozza el magát erre a lépésre, hogy apjának sok fáradságot okozó ápolását egészen gyenge, öreg édesanyjára bízva és a bécsi tanulmányútra vállalkozzék. Így kapott ösztöndíjat a bécsi Collegium Hungaricumba az 1930/31 tanévre.³³ Mielőtt azonban a bécsi ösztöndíjat megkapta volna, már egy évig ún. „belső ösztöndíjjal” kutatott, újabb fontos témába fogva, a középkori hitelügy történetén dolgozva. Domanovszky az igazoló eljárás során 1945-ben előadott védekezésében Lederer ügyének elutasító kezelésével is összefüggésbe hozta Hómannel meglazult kapcsolatát.³⁴ De Lederer Emma későbbi életútját is érdemes lenne nyomon kísérni, egy más alkalommal. Végső elkeseredésében ugyanis máskor is fordult hajdani professzorához.³⁵

* * *

Az 1910 körül született következő évszázadok tagjai már sokkal inkább mezőgazdasági témákat kaptak feldolgozásra. Mégis csak idézőjelben merem rájuk nézve használni az „agrártörténész-nemzedék” megjelölést, mert végül mégsem lett belőlük egységes arculatú gazdaság- és társadalomtörténész-társaság.

Domanovszky a sorozat első kötetének előszavában elsősorban azzal a hiánnyal érvel a sorozat elindítása mellett, hogy egy túlnyomórészt agrárállamban az agrártörténet fejletlensége nehezen indokolható, bár lehet rá magyarázatot találni. Többek között azt, hogy „az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, nem voltak olyan irányítói, mint a városok. A mezőgazdaságban tehát kénytelenek vagyunk a kutatásban az egyes gazdaságok életéig visszamenni, és hogy eredményt vonhassunk le, ezt hosszabb időn át tanulmányozni.”³⁶ Mai kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy Domanovszky a szükségből erényt kovácsolva programként meghirdeti az uradalomtörténetet és a hosszú időtartam vizsgálatát. De nem áll meg ezen a ponton, hanem a források természetét érdemben ismerő kutatóként különbséget tesz a „gazdasági instrukciók”, amelyek „ideális követelményt” fogalmaznak meg, és a számadások, urbáriumok, összeírások között, amelyek egymást kiegészítve teszik lehetővé a „való állapot” vizsgálatát. S itt is felbukkan a tőle sokszor idézett mondat:

³³ Beadvány Lederer Emma ügyében. Budapest, 1931. június 8. MTA KIK Kézirattár, Ms 4522/4. Klebelsberg kilenc évig, 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig volt hivatalban.

³⁴ MTA KIK Kézirattár, Ms 4180/8.

³⁵ „Hónapok óta készültem, hogy telefonon vagy személyesen jelentkezem és megköszönjem Prof. úr nyári újólagoz kedvességét. Az utóbbi idők számomra oly szörnyű megpróbáltatásai azonban mindig megakadályoztak, nem akartam sirámaimmal és talán dühkitöréseimmel Prof. Úrnak terhére lenni” (1939. január 1. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/6); „Hosszú évek után jelentkezem Prof úrnál és a »mélységekből kiáltok« Önhöz” (1944. augusztus 7. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/8). Az utóbbi időszakhoz kapcsolódik a Rakovszky Iván felkérésére Deér Józseftől kért (és Berlász Jenő által fogalmazott), Lederer mentességét indokló vélemény, amelyet nemrég Pál Lajos tett közzé a Berlász-hagyatékából. Pál Lajos: Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő hagyatékából. *Századok*, 2016, 150. évf., 5. sz., 1215–1216.

³⁶ Domanovszky Sándor: Előszó. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest, 1930, 3–5 (TMMT, 1.).

„Történetet nem lehet adatok nélkül konstruálni.” Ezt Domanovszky módszertani konzervatívizmusának bizonyítékaként szokás idézni, pedig itt ez a kijelentés a sorozat tervét indokolja, a „részlettanulmányok egész sorozatát”. „Meg kell állapítanunk, hogy a különböző korokban s az ország különböző részeiben milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenően vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésének lehetőségei, volt-e kivétel és hova, vagy mik voltak a kivétel akadályai.”³⁷ Ez az a pont, ahol Domanovszky korábbi érdeklődése, a már újtukra bocsátott tanítványok témái akár érintkezhetnek is az új programmal.

A sorozatban megjelent 15 kötet három tematikai súlypont köré rendeződött: legnagyobb számban (10 kötet) uradalomtörténetek készültek, s három parasztságtörténeti dolgozat mellett kettőt az „ágazattörténet” műfajába sorolhatunk (gabonakivétel, szőlőművelés).

Wellmann Imre Domanovszky 60. születésnapjára írott jubileumi tanulmányában, amely már címében visszszólt a Hóman Bálint által szerkesztett, 1931-es „Új utak” kötetnek,³⁸ 1928-hoz kötötte az új tematika kialakítását.³⁹ S egyben több év tapasztalatát leszűrve ismertette a módszert: „Az első akadályokon még a szerkesztő segítette át tanítványait, azontúl azonban meghagyta önállóságukat, engedte, hogy a feldolgozás módját, tekintettel a forrásanyag és a tárgyalt viszonyok különbözőségére, mindegyik maga dolgozza ki magának. Alig vitatható, hogy tanítványok nevelésének ez a leghelyesebb módja s talán egyik magyarázata annak, hogy Domanovszky Sándor egyetemi tanári működése folyamán a tudósképzés terén oly nagy eredményeket ért el, hogy keze alól oly szépszámú gárdája került ki számottevő historikusainknak. Amint az intenzív nevelő munka eljutott addig a fokig, hogy keze alól a tanítványt szárnyra lehetett bocsátani, szabad röptét többé nem gátolta túlságos gyámkodással; a beható érdeklődésbe nem fáradt bele azután sem, jótanáccsal sohasem maradt adós, de az egyéniség kibontakozásának nem szabott szűk korlátokat.”⁴⁰

Ahhoz azonban, hogy idáig el lehessen jutni, még számtalan akadályt le kellett küzdeni. Azokat a levéltári forrásokat, amelyek az Országos Levéltárba kerültek, a már ott dolgozó tanítványok segítségével be lehetett cserkészni (ilyen volt a sorozat első kötetében együtt közzétett két disszertáció által feldolgozott regéci anyag). Az uradalmi források jelentős része azonban továbbra is magánkézen volt, s az arisztokrácia archívumai nem nyíltak meg könnyen. Domanovszky tollat ragadott, hogy kutatási engedélyt nyerjen a program megvalósításába bekapcsolódni kívánó tanítványai számára. A gróf Károlyi nemzetség levéltárából azt a választ kapta, hogy az – a bírósági zárlat miatt – „inkább safe, mint levéltár”, pedig nagy örömeire szolgálna, ha segítséget tudnának nyújtani ahhoz, hogy meg lehessen

³⁷ Uo., 4.

³⁸ *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931.

³⁹ 1928-ban „megszervezte a magyar mezőgazdaság történetének rendszeres kutatását”. Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27*. Budapest, 1937, 664–714, idézet: 672.

⁴⁰ Uo., 677.

sen tudni, „vajjon a regéczi uradalomról írt tanulmány megállapításait általános értékűnek lehet-e tekinteni”.⁴¹ Sokkal jobbnak ígérkezett a helyzet a herceg Esterházy-levéltáraknál, ott ugyanis Hajnal István volt a levéltáros, aki ugyan nagyon elkívánczolt onnan, de annál inkább igyekezett segíteni Domanovszkynak. Nemcsak a forrásanyag ismeretében tett javaslatokat (Fraknó és Kismarton került szóba), hanem taktikai tanácsokat is adott: „[V]ázold a célt, hogy a herceg érdeklődését felkelthessük; hangsúlyozd, hogy tisztán a gazdasági szervezet s üzem rekonstrukciójáról van szó, tehát semmi birtokszerzés-történet. S hogy a hercegi nagybirtok nemzeti missziót teljesített magasabbfokú gazdálkodásával. Ha egy kissé túltiszteletteljes hangon írnál, az (a titkárra nézve) csak előnyös lehet célunkra.” S végül az sem lehetett mellékes, hogy volt már némi – negatív – tapasztalata az effajta engedélyeztetésekben: „Ne haragudj körülményeskedésemért; Szekfű egy hasonló kérését régebben már elutasították s azért akarom most óvatosan csinálni a dolgot. – Jó lenne, ha úgy írnál, hogy a tanítványok kutatása a Te későbbi gazdaságtörténeti céljaidat, összefoglaló munkádat, van hivatva részletekben előkészíteni.”⁴² Aztán Hajnal annyira nekibuzdult, hogy maga írt egy levéltervezetet Domanovszky számára, amely fogalmazványul szolgált a végleges kérvény megírásához.⁴³ Az engedély megadása azonban elhalasztódott (Hajnal azt gondolta, hogy az egyetemi tanári kinevezése is ürügyet adott erre), de Hajnal utódjának, az uradalmi anyagokban jártas Hárích Jánosnak sikerült végül a kutatáshoz kiválasztott alsólendvai anyagot hazahozatnia.⁴⁴

A források feltérképezése és a kutatási engedély megszerzése csak az első lépés volt a sorozat megindításához. A földrajzi tér lehetőleg arányos betájolása (hogy Északkelet-Magyarország mellett a Dunántúl is kerüljön terítékre) és az időhorizont megtervezése (hogy a 15. századtól a 19. századig mindegyik évszázadra jusson energia) után ki is kellett adni az elkészült disszertációkat. Válság idején, 1930-ban indítani könyvsorozatot, így utólag sem tűnik a legökonomikusabb elgondolásnak. S a megvalósítás sikere, 14 kötet megjelenítése 1938-ig szintén eléggé meglepő eredmény. Egyik doktoranduszunknak is szöget

⁴¹ Jambrekovich László Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1931. március 16. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/51.

⁴² Hajnal István Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1930. október 6. MTA KIK Kézirattár, Ms 4524/384. Hajnal levéltároséinak panaszos leveleiből közölt tanulmánya függelékében Ress Imre: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall*, 2004, 15–16. sz., 284–315.

⁴³ Főmeltóságú Herceg Úr! (Tervezet). MTA KIK Kézirattár, Ms 4524/385. Melléklet az Ms 4524/386. számú levélhez (Hajnal István Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1930. október 20.). A tervezetben már az is szerepelt, hogy a kutatás elsősorban a 18. század elejére vonatkozna, s a korszak közelebbi meghatározása szerencsésen egészült ki a levéltáros kímélésének szempontjával: „[E]z időből remélhető ugyanis az, hogy összefüggő anyag áll majd rendelkezésre. Kutatása, úgy hiszem, nem okozna nagyobb alkalmatlanságot Főmeltóságú úr levéltárosának, hiszen nem egyes iratok kikereséséről van szó, hanem gazdasági iratok sorozatáról, amelyeknek átvizsgálásához segítségre szükség nem lenne.” a Domanovszky által átjavított tervezetbe Csapodi Csaba neve helyett tévedésből az apa, a neves szemészprofesszor, Csapodi István került be.

⁴⁴ „Csapody számára szép anyagot sikerült kiválasztani az alsólendvai iratok közül. Az 1712–50 terjedő iratsorozatot már elszállították Fraknóról. A határon való átszállítás az iratok nagy tömege miatt hosszabb időt fog igénybe venni, de remélem, hogy Csapody már szeptember elején megkezdheti munkáját. Azt hiszem, most volna a legalkalmasabb, ha Professzor Ur Ö Hercegségének írna, egyben kérve Csapody számára a levéltárban való fel dolgozás lehetőségét. Részemről örülök annak, hogy a már reménytelennek látszó ügyet sikeresen el lehetett intézni” (Hárích János Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1931. augusztus 10. MTA KIK Kézirattár, Ms 4524/479).

üthetett a fejébe ez a probléma, s talán részben a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* gazdaságtörténetéről írott kis írásom ihlete nyomán elhatározta, hogy megvizsgálja a sorozat kiadásának elszámolásait tartalmazó két pallium adatait. Szemináriumi dolgozatként dicséretes energiát fektetett a kutatásba, de számszerűen nem lehetett a költségvetést megnyugtatóan tisztázni.⁴⁵ Mint az várható volt, komolyan esett a latba a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM), az egyetem támogatása, komoly tételnek bizonyultak a Földművelésügyi Minisztérium, a Magyar Nemzeti Bank s a VKM megrendelése és vásárlásai. Azokban az esetekben azonban, amelyekben a kötet a szerző kiadásában jelent meg, nem szerepelt a költségek között a nyomdai tétel. Már az első kötethez is 300 pengő volt a szerzők hozzájárulása (Jármay 200; Bakács 100), majd a későbbiek közül Dvihally, Sinkovics és Tholt publikációja teljesen saját hozzájáruláson alapult (Dvihally és Sinkovics fel is tüntette ezt az impresszumban). Saját kiadásként szerepelt Kalász Elek kötete is, de azt a ciszterci rend finanszírozta.⁴⁶ De mit tudunk kezdeni Belitzky János 650 pengős (két részletben kifizetett) nyugtáival, melyek összegét „egy a kérdés iránt érdeklődő adományából” vette fel?⁴⁷ Már-már hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a piaci keresletnél sokkal jelentősebb mértékben esett latba a terjesztésben is Domanovszky Sándor fáradhatatlan kérvényező és kilincselő képessége.

Egy sorozatot ki lehet találni, meg lehet tervezni, meg lehet hozzá keresni a forrásokat (történelmieket és pénzügyieket), de honnan lehet összeválogatni azokat a szerzőket, akik a feladatul kitűzött munkákat meg is írják, milyen képzettség teszi képessé őket a feladat megoldására? Egyenként számba lehetne venni a tanítványok életpályájának alakulását s a patrónushoz fűződő viszonyuk változását. Végso soron mi tartotta össze ezeket a fiatalokat azon túl, hogy egyenként mesterük tanítványai voltak? Hogyan lett belőlük „szerzőgárda”, hogy ne mondjuk: „iskola”? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához sok részmozzanatot megvizsgálhatunk: a megjelent munkák irodalomjegyzékét és hivatkozásait (beleértve a professzorra és az egymásra való hivatkozásokat), a kötetekről a *Századok*ban megjelent bírálatokat (amelyeket meglepően nagy számban egymás munkáiról írtak). Mit merítettek egymástól, s mit kifogásoltak egymás munkáiban? Továbbra is rendkívül tanulságos a levelezés vizsgálata, bár itt korlátot jelent,

⁴⁵ Tamás Máté: *A Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete*. Szemináriumi dolgozat. 2016.

⁴⁶ MTA KIK Kéziratár, Ms 4521/279. Itt érdemes megjegyezni, hogy Jármay Edit és Kalász doktori szigorlata „cum laude”, Dvihallyé pedig „rite” minősítést kapott.

⁴⁷ Az idézett elszámolás erről csak ennyit árul el: „Kammer Éva adománya” (uo.). Persze segíthet az értelmezésben, ha tudjuk, hogy Kammer Éva is Domanovszky-tanítvány volt, ráadásul édesapja, Kammer Siegfried 1932 nyarán hunyt el. Itt persze némi gazdaságtörténelmi háttérismeret is jelentőséggel bírhat, a papa ugyanis a „Magyar Textilpar Rt. Kammer testvérek” cég tagja volt. Az is fontos adalék lehet, hogy Kammer Éva 1933-ban ifjabb Ober-schall Viktor részvénytársaság-igazgató felesége lett, Ágnes nevű testvére pedig ugyanazon a napon ment férjhez Kertész Nándorhoz, a Richards Finomposztógyár egyik vezetőjéhez. Kertész Nándort a hazai elitkutatás is ismeri. Lásd: Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, 1989, 86. De vajon mennyiben segít mindez nekünk annak a motivációnak a megfejtésében, hogy miért áldozott valaki vagy családja válság idején 600 pengőt a magyar gabonakivitel történetének megíratására? Ezúton köszönöm munkatársam, Pogány Ágnes segítségét, aki a Kammer lányok közös esküvőjéről még egy fényképet is talált: *Színházi Élet*, 1933, 23. évf., 5. sz., 52.

hogy a Domanovszky-hagyaték a hozzá írt leveleket tartalmazza, s csak nagyon ritkán a professzor instrukcióit. Különös érdeklődésre tarthat számot, ahogy az iskola mestere és annak egyik kiemelkedő tagja, Wellmann Imre 1937-ben megpróbálta összegezni az elért eredményeket.

Ha először a szakirodalmi utalásokat vesszük szemügyre, ami leginkább feltűnik, az a Domanovszkyra való hivatkozások szinte teljes hiánya. Gondolhatunk természetesen a professzor legendás szerénységére, de sokkal inkább azt kell számításba vennünk, hogy Domanovszkynak a sorozat elindítása előtt lényegében nem volt agrártörténeti munkássága. Ahol megjelent valamelyik munkája a jegyzetekben, az a gabonakivitel hosszú távú történetével foglalkozó Belitzky János-disszertáció, illetve a József nádor irataiból megjelent dokumentumkötetekre értelemszerűen hivatkozó, a 18–19. század fordulójával foglalkozó Wellmann Imre műve.⁴⁸ Ha élesebben akarnánk megfogalmazni a problémát, azt is mondhatnánk: Szekfű Gyula *Magyar Szemle*-beli nagybirtoktanulmánya vagy a *Minerva* hasábjain publikált „Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál” gyakrabban kerül említésre, mint maga Domanovszky. Ehhez persze az is hozzátartozik, hogy az egyetemi tanulmányok során több professzor főkollégiumát is hallgatták a diákok, így a többes ráhatás egyszerűen kikerülhetetlen (és természetes) volt.⁴⁹

Ami az egymásra való hivatkozásokat és a recenziókat illeti, elég magától értetődő, hogy ahogy haladt előre a sorozat, úgy kaptak egyre inkább teret a korábban megjelent munkák a jegyzetekben. Jármaynál még csak Varga Endre kiadatlan kézírata szerepel az előfutárok között, Bakács Istvánnál pedig a kollegiális levéltárosi segítségért való köszönetmondás alakjában kapott helyet a tanítványok előző nemzedéke (Fekete Nagy Antal, Paulinyi Oszkár).⁵⁰ Belitzky már nemcsak Komoróczy György ugyanabban az évben megjelent művére tudott hivatkozni, hanem Csapodi Csaba „készülő disszertációjából vett adatokra” is.⁵¹ Komoróczy is hivatkozott mind Jármayra, mind Bakácsra, de szívesen emlegette saját rólu k írt recenzióját is.⁵² Csapodi Jármay, Bakács és Belitzky mellett utalt „Gerendás készülő értekezésére” is.⁵³ Wellmann már egészen új hangot ütött meg, amennyiben az egyetértő

⁴⁸ Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. Budapest, 1932, 98–99, 101–108, 110–114 (TMMT, 2.); Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1805. esztendőkre*. Budapest, 1933, 72, 97, 110, 138, 142, 155 (TMMT, 7.).

⁴⁹ Ebből a szempontból érdemes megjegyezni, hogy Szekfű a *Magyar történetben* nem mulasztja el, hogy ne hivatozzon Jármay Edit egyik nem gazdaságtörténeti, hanem forráskritikai szeminárium dí dolgozatára (*Magyar Történet*. V. köt. A tizenhetedik század. Budapest, é. n., 413). A 18. századról szóló kötet bibliográfiai része külön megemlékezik a sorozat első darabjáról: „A mezőgazdasági termelés modern ismertetése érdekében legelső, igen jelentős lépést jelent Domanovszky Sándor kiadványa: »Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez«, melynek eddig megjelent első kötetében két tanítványával mintaszerű feldolgozását nyújtotta egy tiszavidéki keleti nagybirtok üzemének...” (*Magyar Történet*. VI. köt. A tizennyolcadik század. Budapest, é. n., 479).

⁵⁰ Jármay 1930: 11, 35, 43; Bakács István: *Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. század első felében*. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. 1930, 120 (TMMT, 1.).

⁵¹ Belitzky 1932: 23, 51, 64, 65.

⁵² Komoróczy György: *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Budapest, 1932, 10, 39, 66, 80, illetve 10, 70 (TMMT, 3.).

⁵³ Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1933, 5, 32, 35, 51; 8, 36; 10 (TMMT, 6.).

utalások mellett néha éllel, néha csak ironikusan, a képzett agrárszakember hozzáértésével kipellengérezte az (urbánus) melléfogásokat.⁵⁴ Ahogy beindult a sorozat, úgy teljesedett ki az újabb munkákban a korábbi darabokra való hivatkozás: Gerendás Ernő, Berlász Jenő és Ravasz János már szinte az egész addig megjelent repertoárt jegyzeteibe iktathatta.

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy a Domanovszky által szerkesztett *Századok*-ban milyen nagy számban jelentek meg a sorozat szerzőinek egymásról írott recenziói. A nemzetközi irodalomban jártas Komoróczy már említett ismertetése némi kíméletre törekvő árnyalással jegyezte meg, hogy „egyik szerző sem zárkózik el az idegen országokban mutatkozó jelenségek vizsgálatától, bár e tekintetben mellőztek több olyan feldolgozást, amelyek átlendítették volna őket a nehézségeken következtetéseik levonása alkalmával”⁵⁵. Kalász Elek monográfiáját Csapodi Csaba ismertette, s miközben elismerte a levéltári források feltárásában tett erőfeszítéseit, hiányosságként jegyezte meg, hogy „a szabályozó elvek és a gotthárdi apátság valóságos gyakorlatának különbségeire talán élesebben rá kellett volna mutatnia, a magyarországi gazdálkodás akkori állapotrajzában segítségül hívásával”⁵⁶. Belitzky könyvét elismerően recenzeálta röviden a régi tanítvány, Pleidell Ambrus.⁵⁷ Dvihally Anna Mária kötete igen súlyos bírálatot kapott Gerendás Ernőtől, aki elsősorban az országos kontextust hiányolta. Elég csak zárómondatát idéznünk: „E szélesebb horizonttal talán nem volna érezhető a dolgozaton az az igénytelenség, amely így többé-kevésbé megüti.”⁵⁸ Hozzá kell tennünk, hogy ez az az időszak, amikor a *Századok*-beli recenziók íratásában Mályusz Elemér és Hajnal István volt Domanovszky segítségére,⁵⁹ de Domanovszky hozzájárulása nélkül ezek az írások biztosan nem jelenhettek volna meg. A legélesebb kritika azonban a tanítványok körén kívülről érkezett Szabó István tollából, s Komoróczy György könyvéről szólt.⁶⁰ Szabó István sohasem tartozott a felületes bírálók közé. Ezt a munkát éppoly komo-

⁵⁴ Wellmann 1933. Hivatkozások Csapodira: 15, 75, 138, 140, 154. Csapodinál szóvá teszi a téves következtetést a zab vetési mennyiségére (140). Hivatkozások Jármayra: 34, 52, 85, 129, 134. Jármaynál a burgonya kapcsán jegyzi meg, hogy miután az Németországban is csak a 18. század második felében terjedt el, „a regéci uradalmat nem kárhoztathatjuk, ha a XVIII. század első felében nem termelte még” (85). Hivatkozások Komoróczyra: 58, 77, 78, 100. Itt több kritikai megállapítást is tesz: „A terményeket felosztó agrárkommunizmus a gyakorlatban alig jön számításba, s teljesen valószínűtlen, hogy a Nádasdi birtokon előfordult volna, mint azt Komoróczy felteszi” (58); „az nem áll, hogy a házasszellel önálló gazda lett volna, mint ahogy azt Komoróczy leszögezi” (77). Hivatkozások Bakácsra: 69, 89, 129, 132, 138–139, 140. A legutóbbi szöveghelynél egyértelművé teszi: „a másfélszeres zabvetés [...] figyelmen kívül hagyása miatt olyan alacsonyak a regéci uradalom zabtermésére vonatkozó adatok” (140).

⁵⁵ Komoróczy György: Jármay–Bakács: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. *Századok*, 1931, 65. évf., 1–3. sz., 73. A szöveghelyhez csatlakozó jegyzet azonban már élesebb: „Jármay sokat tanult volna Th. Mayer értekezéséből [...] és A. Ernstberger könyvéből” (uo., lábjegyzet).

⁵⁶ Csapody Csaba: Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. *Századok*, 1933, 67. évf., 4–6. sz., 220–222.

⁵⁷ Pleidell Ambrus: Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. *Századok*, 1935, 69. évf., 7–8. sz., 368. Bár hozzátéveszi: „[A] magyar gabonakivitel XVIII-XIX. századi történetét tárgyaló fejtegetései már nem hatnak ennyire újszerűen.”

⁵⁸ Gerendás Ernő: Dvihally Anna Mária: A budai szőlőművelés története. *Századok*, 1935, 69. évf., 1–3. sz., 123.

⁵⁹ Pál Lajos: Egy folyóirat a történész viták keresztüzében, *Századok* (1931–1943). *Századok*, 2015, 149. évf., 1. sz., 33–86.

⁶⁰ Szabó István: Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. *Századok*, 1933, 67. évf., 4–6. sz., 205–214.

lyan vette, mint az egész tudományt. Odáig ment, hogy bizonyos gyanúsak tűnő pontokon ellenőrizte a szerző forráshasználatát, s csak tallózva számtalan hibás forrásolvasatra bukant. Zárókövetkeztetését hosszabban idézve képet alkothatunk a recenzió (és a recenzens) szelleméről: „Nem téveszthet meg bennünket az a határozottság, sőt fölényesség sem, mellyel a szerző történetírókról és munkáikról véleményt, sőt igen gyakran kemény ítéletet mondott. Kerestük és fölismertük a munka kétségtelen jó tulajdonságait s ha nem az egész munka hitelét aláásó hibákkal találtuk volna minduntalan szemben magunkat, meg lett volna bennünk az a hagyományos, az első munkának szinte mindig kijáró elnézés is, amely szórványos hibák és tévedések felett szemet hunyat. Munkája eredményének láttán bizonyára a szerző sem vonja kétségbe végső következtetésünket: maradandó történelmi munka írásához nem utolsó helyen körültekintő tájékozódás, érzékeny mérleg, nagy felelősségérzet és végtelen gondosság szükséges. Mindenek fölött pedig a forrás, a kútfő több megbecsülése.”⁶¹

Szabó István egyébként Wellmann monográfiájáról jóval elismerőbb és megértőbb recenziót közölt, amely ráadásul méltatta a sorozat addig megjelent kilenc kötetének eredményeit, jóllehet ott sem fukarkodott a kritikus megjegyzésekkel.⁶²

A *Századok* további évfolyamaiban Sinkovics Istvánról Lederer Emma, Berlász Jenőről Illa Bálint írt, az 1930-as években felcseperedett új nemzedékből pedig Bakács István Ravasz Jánosról, Csapodi Csaba Tholt Juditról, Kring Miklós pedig az utolsó kötetről, Majlát Jolán munkájáról közölt recenziót.⁶³ Gerendás és Lukács könyveiről nem találtunk ismertetést a vezető történettudományi folyóiratban. Ezt is lehet persze a visszhang egy fajtájának tekinteni, ám ennél sokkal fontosabbnak tűnik, ahogy a Domanovszky által szerkesztett folyóirat, amely az 1920-as években még csak a megjelenés lehetőségét biztosította a szerzőknek, immár kilépve a szemináriumi szobák félhomályából a kritikus recepció nyilvánosságát is megteremtette.

* * *

S itt érdemes kitérnünk egy fogalomtörténeti problémára, anélkül természetesen, hogy a részleteit ez alkalommal minden vonatkozásban kifejthetnénk. Ennek segítségével mutathatjuk be, hogy a mester-tanítvány viszony a Domanovszky-iskolában mennyire nem egyoldalú függőségen alapult, s hogy a tanítványok jócskán hozzájárul-

⁶¹ Uo., 213–214.

⁶² Szabó István: Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1805. esztendőkre. *Századok*, 1934, 68. évf., 9–10. sz., 432–435. „Az izmos írói egyéniség kibontakozását ígérő munkában a nagybirtok történeti monográfiája, véleményünk szerint, elérte a fejlődés normális lehetőségeinek határát. Az olvasó élvezni fogja W. pompás, erőteljes, de sohasem szélsőséges impresszionista írói nyelvét is” (uo., 434).

⁶³ Lederer Emma: Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. *Századok*, 1935, 69. évf., 1–3. sz., 112–113; Illa Bálint: Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. sz. első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. *Századok*, 1938, 72. évf., 4–6. sz., 256–257; Bakács István: Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. *Századok*, 1939, 73. évf., 7–8. sz., 373–374; Csapodi Csaba: Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. *Századok*, 1940, 74. évf., 1–3. sz., 112; Kring Miklós: Majlát Jolán: Egy alföldi cívis-város kialakulása. *Századok*, 1944, 78. évf., 7–9. sz., 546–547.

tak a professzor gondolatainak alakításához. A *Grundherrschaft* versus *Gutsherrschaft*/*Gutswirtschaft* fogalom pár és az európai agrárdualizmus rendszereinek törtérijáról van szó, amely Georg Friedrich Knapp óta foglalkoztatta a német agrártörténészeket.⁶⁴ A Domanovszky-tanítványok egyik vezéralakja, Kring (később Komjáthy) Miklós 1935-ben úgy tudta, hogy „a magyar irodalomban [...] Komoróczy György érintette először a középkori Gutsherrschaft és Grundherrschaft különbségét egy ismertetés kapcsán”⁶⁵. A már emlegetett írás Heinz Maybaum könyvének recenziója volt.⁶⁶ Valójában azonban Váczy Péternek Rudolf Kötzschke gazdaságtörténetét recenzeáló munkája jóval korábban „érintette” a problémát, azt azonban nem volt tanácsos idézni, ugyanis ebben a nagy tekintélyű és sok vonatkozásban mintaként szolgáló Alfons Dopschra tett, elég kínosan kritikus megjegyzések jelentek meg.⁶⁷ De most nem az applikáció elsőségének kérdéséről van elsősorban szó, hanem arról, hogy történt-e kísérlet a megfelelő magyar terminológia kidolgozására. Ebből a szempontból valóban volt jelentősége Komoróczy recenziójának, bár nem hagyható figyelmen kívül Jármay Editnek a mezőgazdaság-történeti sorozat első darabjaként publikált munkája sem.⁶⁸ Paulinyi Oszkár 1932-es recenziójában – a tanítványi gárdához nem tartozó felvidéki Sas Andor munkái kapcsán – hangsúlyozta, hogy a *Vierteljahrschrift*ben megjelent tanulmány már „örvendetes haladást” mutat, „megtaláljuk benne a nagybirtok két, mélyreható eltéréseket mutató alakzatának, az elsősorban különböző földesúri szolgálányaiból és haszonvételeiből élő »földesuraság«-nak (Grundherrschaft) és a valóságos mezőgazdasági nagyüzemet képviselő nagybirtoknak (Gutsherrschaft) határozott tipológiai megkülönböztetését. Igen helyesen kívánja a tanulmány tárgykörét az első a típus, az ún. »Grundherrschaft«

⁶⁴ Knapp, Georg Friedrich: Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. *Historische Zeitschrift*, 1897, Jg. 78, Heft 1, 39–59. A kérdés német fogalomtörténetének szisztematikus áttekintése: Kaak, Heinrich: *Die Gutsherrschaft: theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*. Berlin – New York, 1991.

⁶⁵ Kring Miklós: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről (Adatok és problémák). *Századok*, 1935, 69. évf., 9–10. sz., 390–413, idézet: 407, lábjegyzet.

⁶⁶ Maybaum, Heinz: *Die Entstehung der Gutsherrschaft im Nordwestlichen Mecklenburg*. Stuttgart, 1926. Ismerteti: Komoróczy György, *Századok*, 1930, 64. évf., 7–8. sz., 790–795. „...hogyan alakult ki a XVI. és XVII. század folyamán a földesuraknak allodiális területen folytatott öngazdálkodása, az ún. Gutswirtschaft” (uo., 790); „Tárgyalásában a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalmi különbségéből indul ki, megállapítván, hogy míg az előbbinél sem a földesúrnak öngazdálkodásáról, sem birtokának zárttságáról és jogi egységéről nem lehet szó, addig az utóbbinál éppen ezek azok a jellemzők, amelyek annak kritériumát megadják” (uo., 791).

⁶⁷ Kötzschke, Rudolf: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Jena, 1924. Ismerteti: Váczy Péter, *Századok*, 1926, 60. évf., 9–10. sz., 866–871.

⁶⁸ „...az urbariumok az allodium kifejezést nem is használják, csak a »majorság«-ot, ami persze nem jelent szükségképpen allodiumot. Már a középkorban a német feudális Grundherrschafton is sok major volt [itt Belowra hivatkozott], de ez még egyáltalán nem allodium, nem Gutsherrschaft. – Az 1701-es conscriptio azonban már minden helységet két részben tárgyal: az első a feudum, a második címe: propria domini és az allodium kifejezés is előfordul. Az allodiumnak ez a lassú kialakulása, ennek oka talán abban keresendő, hogy a birtok éppen az allodiumok századában annyi kézen ment keresztül; végül a Rákócziaknak régi hatalmas uradalmak mellett erre a legújabb szerzeményre a háború zavarai közt nem lehetett oly nagy gondjuk. Az allodium Regéczen a felkelések idején alakul ki. Kialakulásának oka, hogy a felkeléshez, háborúsodáshoz és a fejedelmi jövedelmek nélküli fejedelemséghez hiányzik a szükséges pénzüsség. A háború és a fényűzés nyelik a pénzt, külföldre is ez az allodiumok kialakulásának létoka” (Jármay 1930: 17).

korszaka szerint elhatárolni...⁶⁹ Még hosszasan folytathatnánk a sort a fogalomtörténeti recepció, a fordítási kísérletek bemutatásával,⁷⁰ de talán fontosabb, hogy a sorozat tanulságait levonva a *Domanovszky- emlékkönyvben* Wellmann Imre, a *Dopsch-Festschriftben* pedig maga Domanovszky Sándor mit olvasott ki a disszertációkból. „...rövid hét esztendő kutatásainak eredményeként, főbb vonásaiban jól érzékelhetően áll előttünk az a hazánkra is kiterjedő kelet európai agrárfejlődés, melynek útját – a »Tanulmányok« tanulsága szerint – kisebb vagy nagyobb mértékben úgy látszik mindenütt megjárta a magyar nagybirtok. A középkori apró, szétszórt majorságok már a XV. században kezdenek nagyobb, kerekesebb allodiális üzemekké terebélyesedni, hogy azután a következő században, megnövekedett földesúri igények és kedvező piaci viszonyok hatása alatt, hatalmas lendülettel törjenek előre. A XVII. században azonban lassanként megáll ez a fejlődés, amint a gabonafelesleg értékesítése elé, állandó felvevő piac hiányában, nehézségek tornyosulnak, a majorságok terjedelme sem nő tovább [...] ezek azonban csak akkor kezdenek a jobbágyság rovására is terjeszkedni, midőn a török és a napóleoni háborúk nagy gabonakonjunktúrája s az infláció nyomán az egész országban újra nekilendülnek az allodiumok.”⁷¹ Hogy Domanovszky Sándor összefoglaló áttekintését is bevonjuk az értékelésbe, egy kis filológiai kitérőt kell tennünk.

⁶⁹ Paulinyi Oszkár: Sas Andor: Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században: *Szászadunk*, 1931; Ein Latifundium fränkischer Kirchenfürsten in den Nordostkarpathen 1728–1746: *Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* [a továbbiakban: VSWG], 1931. *Szászadok*, 1932, 66. évf., 9–10. sz., 459–465, idézet: 460. Majd a szerzővel egyetértően így folytatja az értelmezést: „[A]z uradalom a XVIII. században elegyes formákat mutat, de a »Grundherrschaft«-jelleg a kidomborodó; igazi mezőgazdasági nagyüzemmé (Gutsherrschaft-tá) csak a XIX. század első felében válik” (uo., 461). Azt azonban már kritikus távolságtartással idézi, hogy „a munkácsi uradalom átmeneti típus a nagybirtok kelet európai lengyel-orosz formája és a Habsburg-tartományok nagybirtoka közt s az előbbihez áll közelebb” (uo., 463). Sas Andor két, fent idézett recenzióban tárgyalt, 1931-ben megjelent munkája (*Szászadunk*; VSWG) között a koncepcionális fejlődést nem nehéz az utóbbi folyóirat szerkesztésével összefüggésbe hozni. Sas Andorról lásd: Gaucsik István: Sas Andor gazdaságtörténeti munkái. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2005, 7. évf., 1. sz., 25–38.

⁷⁰ Ebből a szempontból igen tanulságos lehet az a nyilvánosság előtt meg sem jelentetett kontroverzia, amely Berlász Jenő műegyetemi habilitációja során a pályázatot elbíráló és a Domanovszky-iskola fogalomhasználatát között mutatkozott meg: „[E]térően a tőlünk nyugatra eső államterületek viszonyaitól, a megvizsgált nagybirtokon lényegében e korban is folytatódott a birtokurászági gazdálkodás (a német Grundherrschaft szó fordításában) mely gazdálkodást Domanovszky iskolája adógazdálkodásnak nevez (véleményem szerint nem egészen szerencsésen, mert a jobbágyságnak a földesúrnak járó pénzbeli és terménybeli szolgáltatásai nem voltak adójellegűek, még kevésbé munkaszolgálat). Németországban és attól nyugatra a birtokurászást elég korán, legkésőbbben a késői középkorban a birtokgazdaság (Gutswirtschaft) váltotta fel, amely a jobbágygazdálkodás háttérbe szorításával s a földesúr saját mezőgazdasági iskolája adógazdálkodásnak nevez (véleményem szerint nem egészen szerencsésen, mert a földesúr gazdasági területébe olvasztással, vagyis a jobbágygazdaságok nagymérvű megsemmisítésével (Bauernlegen) járt” (Dr. Kováts Ferenc és dr. Deér József egyetemi nyilvános tanároknak véleményes jelentése. Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára [a továbbiakban: BCEL] 6/b 32.). Az idézet Kováts véleményéből származik (1–2), amely 1943. november 8-án kelt. Szinte szó szerint hasonló megjegyzést tett Deér József is (15–16), akinek véleménye azonban korábban, 1943. július 5-ről datált.

⁷¹ Wellmann 1937: 683–684.

Domanovszky tanulmánya 1938-ban németül jelent meg, s komoly eredménynek számított, hogy 1979-ben magyarul is olvashatóvá vált.⁷² A németből visszafordítás, Benke Judit munkája stilisztikai szempontból bizonyára jót tett a szövegnek, csak azt furcsállhatjuk, hogy Domanovszky eredeti magyar nyelvű fogalmazványát nem használta fel. Az eredetiben, már nyilván előkészületként a fordításra, Domanovszky a későbbi német címet adta meg.⁷³ Az ebből fakadó terminológiai problémák illusztrálására csak egyetlen bekezdést hozunk példának, ahol egyértelműen kiderül, hogy a fogalompár magyarítása során a Grundherrschaft „földesúri gazdaságként”, a Gutsherrschaft „majorsági gazdálkodásként” történt újrafordítása milyen egyoldalúságokat vitt a szövegbe. Kicsit olyan, mintha Pach Zsigmond Pál szemüvegén keresztül olvasnánk a hajdani Domanovszky-szöveget, amelynek intenciója egészen más volt, mint Pach későbbi, önmaga által többször korrigált munkásságáé. Nem mintha Pach maga is nem lett volna Domanovszky-tanítvány,⁷⁴ a hetvenes években egy interjúban nyilvánosan is vállalta ezt az örökséget, de a vizsgált folyamatokból egészen más következtetést vont le, mint Domanovszky. Domanovszky ugyanis azt állapította meg az általa íratott disszertációk sorozata alapján, hogy „...talán keleten sem volt olyan általános a Gutsherrlich gazdálkodás, amint hiszik. Magyarországon legalább sok mindenféle speciális körülmény sokáig akadályozta, hogy uralkodó típusú legyen [...] a gazdasági élet jellegét tehát nem adta meg. A XIX. századig csak törekvés maradt. Az élet azonban régi viszonyokkal való elvegyülésében tarka változatosságot produkált.”⁷⁵ Ma már természetesen nem kell a kelet-európai társadalmi nagyrégió sajátos egységét vizionálnunk, a rendszerváltás és a mikrotörténelem levette vállunkról ezt a terhet, mint ahogy azt a sajnálatosan korán elhunyt osztrák kolléga, Markus Cerman oly szépen bizonyította.⁷⁶

* * *

A *Domanovszky- emlékkönyv* átadására 1937. május 24-én került sor, s a 60. jubileum ünneplése a Gundelben fejeződött be. A vacsora végén készült fénykép tanúsága szerint eljött a miniszter, Hóman Bálint, ott voltak a professzortársak, Lukinich Imre, Szentpétery Imre, Szeffű Gyula, az álló sorban kapott helyet a hölgyek és az ifjak között Mályusz Elemér, Kosányi Béla és Hajnal István is.⁷⁷

⁷² Domanovszky, Alexander: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien – Leipzig, 1938, 441–469. Magyarul: Domanovszky Sándor: A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez. In: Uő: *Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev. Glatz Ferenc. Budapest, 1979, 167–197. A *Dopsch-Festschrift* születésének körülményeihez lásd: Kövér György: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: *Kortárs panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Szerk. Eröss Zsolt – Gyarmati György. Pécs–Budapest, 2015, 73–106.

⁷³ Az eredeti kéziratos és géppel írt magyar szöveg is rendelkezésünkre áll: MTA KIK Kézirattár, Ms 4530/8–9.

⁷⁴ Diplomamunkája megtalálható a Domanovszky-hagyatékban. Pach Zsigmond Pál: Az Orczy birtokok ipari gazdálkodása a XVIII. sz. végén. A hagymási timsóház (1789–1825). MTA KIK Kézirattár, Ms 4538/11.

⁷⁵ MTA KIK Kézirattár, Ms 4530/9, 22.

⁷⁶ Cerman, Markus: *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*. Basingstoke – New York, 2012.

⁷⁷ Fotó: Bellér Rezső. MTA KIK Kézirattár, Ms 2445/27. Lásd a *Függelékben*. A képen látható személyeket a Berlász-hagyatékban talált feljegyzés segítségével azonosítanunk. MTA KIK Kézirattár, Ms 6456/15.

Az ünneplés azonban nem feledtethette, hogy minden pártfogás dacára mennyire megnehezdedtek a harmincas években az elhelyezkedés körülményei. Domanovszky talán a korábbiánál is több ajánlólevelet írt, de ez nem változtatott azon, hogy szűkösek voltak a lehetőségek. S a beszűkült ösztöndíjkeretekkel is csak korlátozottan lehetett átmeneti segítséget nyújtani. Az állástalan diplomások (ÁDOB) számára kitalált helyeken túl a levéltárosi (ekkoriban a levéltár még eminens kutatóhely volt), a könyvtárosi és középiskolai tanári állások nyújthattak menedéket. A nők számára leginkább az utóbbiak kínáltak, bár az ottani munka mellett kevés esélyük lehetett a tudományos kutatómunkára.⁷⁸ Amikor 1943-ban az új kultuszminister Domanovszky véleményét kérte az értelmiségi pályák ügyében, a professzor, aligha véletlenül, saját tanítványai kálváriáját is beleszötte az esetek felsorolásába. Az akkor már a Műegyetemen habilitálni készülő Berlász Jenő hét év alatt a X. fizetési osztályba, Sinkovics István pedig hét és fél év alatt a IX. fizetési osztályba jutott el.⁷⁹ Nem sokkal volt jobb a helyzet saját tanszékének utánpótlását illetően sem. A habilitációk száma egyébként is visszaesett a bölcsészkaron a harmincas évek végére,⁸⁰ de az általa habilitáltatott két jelölt, Kring Miklós és Wellmann Imre is lassanként araszolgotott végig az egyetemi karrier szokásos grádicsain a gyakornokságtól a tanársegédi beosztásig. S közben az előbbi egy leánygimnáziumban, az utóbbi pedig a levéltárban próbált addig megkapaszkodni, míg jobb idők jönnek, bár ennek igen csekély esélye mutatkozott. A mester példájában csak reménykedni lehetett.

Domanovszky különböző nyilvános fórumokon rendre hangot adott véleményének a tudományos utánpótlás-nevelés kérdésében, és javaslatokat is megfogalmazott. Először az 1936-os országos felsőoktatási kongresszuson fejtette ki, hogy német és osztrák mintára a „tanársegédi intézmény rendszeresítése” mennyire létszükséglet a bölcsészkarok szellemtudományi szakain is. Hangoztatta: „[A] tanársegéd állandóságára szükség nincs, sőt 4-6 esztendei szolgálata után felváltása a tudományos utánpótlás szempontjából kívánatos. De a mai foglalkoztatott diplomási alkalmazás helyett ezek a segédek az egyetemi szervezethez alkalmazva, mint díjas gyakorno-

⁷⁸ Lukács Zsófia (1912–1991) például, aki 1936 januárjában szerezte meg a történelem–latin szakos tanári oklevelet, majd „cum laude” doktorált 1937-ben (a kötet még az évben megjelent a mezőgazdaság–történeti sorozatban), évekig csak helyettes tanári lehetőségeket kapott, elsősorban a latin szak révén egyházi középiskolákban, s csak 1943 januárjában jutott rendes tanári kinevezéshez a Philippineum Róm. Kat. Leánygimnáziumban. A kapcsolat-háló azonban szorosan zárt: a Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumban a szintén Domanovszky-tanítvány Jármay Editet helyettesítette, ahol az igazgatónő Csapodi Csaba testvére, Csapody Vera volt. Utóbbi ajánlotta be a Philippineumba. Lásd: Lukács Zsófia: *Történelem tanár voltam Magyarországon*. Országos Közoktatási Intézet, 2001, 6–7. A rendes tanári kinevezés (1943. január 1.): Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [a továbbiakban: MNL SZSZBML], XIV. 85. 1. d.

⁷⁹ MTA KIK Kézirattár, Ms 452/28, 22–23. Berlász Jenő igazolási eljárása során tett saját beszámolója szerint 1936. november 1-jétől kezdte meg „állami szolgálatát”: először a Bécsi Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasa volt, majd díjtalan gyakornok lett az Országos Levéltárban, illetve a Széchényi Könyvtárban; 1940-ben az OL-nál főiskolai képesítésű gyakornok, 1941 januárjában ugyanott tudományos gyakornok, végül 1942. január 1-jével nevezték ki a Teleki Intézet tanárává X. fizetési osztályba. A háború alatt még egyszer kapott előléptetést: 1943. december 31-én a IX. fizetési osztályba került (Berlász Jenő-nyilatkozat, 1945. május 10. Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban: BFL], XVII. 1513.).

⁸⁰ Bíró Judit: *Magántanárok a pesti műegyetemen*. Budapest, 1990, 108–109.

kok és fizetéses tanársegédek volnának beosztandók és kiválasztásuk természetesen az intézet vezető professzorra bíztnék, akinek javaslata alapján megbízásukról az illetékes kar döntene.”⁸¹ 1940 májusában a kérdést átfogóan tárgyaló rektori ünnepi beszédében további javaslatokat is tett. A harmincas évek fiskális megszorításait bírálva kimondta, hogy a beiktatott és meghosszabbított várakozási idő, az alacsony illetmények és a gyakornokok és tanársegédek további szolgálata az egyetemről való kilépés után „teljesen megoldatlan”. Sok szépen induló pályát derékba tör, „nagy értékeket semmisít meg. Hiszen sok köztük az olyan ember, aki tanszéket érdemelne s attól csak azért esik el, mert szerencsétlenségére nincs a kellő időben üresedés.”⁸² Az új fejleményekre tekintettel külön kitért az adjunctusok és (a Műegyetem példáján divatba jövő) intézeti tanárok helyzetére. Ennél a kategóriánál az intézeti érdeket kell döntőnek tekinteni, hiszen az egyetemi tanár helyetteséről, az intézet adminisztratív vezetőjéről van szó. Az intézeti tanár pedig a stúdium egy mellékágát látja el. „Ezért az adjunctusokat nem lehet úgy változtatni, mint a tanársegédeket, mert a vezetés egyenletes, nyugodt menete érdekében fontos az állandóság.”⁸³ A kétlépcsős tudományos szelekcióban tehát az alsóbb szinten a fluktuációt tartotta szükségesnek, a felsőbb fázisban az állandóságra helyezte a hangsúlyt. Miközben az egész egyetemi képzésre következetesen úgy tekintett: „[A] tanár az egyetemen csak arra a kisszámú tanítványra lehet mélyebb nevelő hatással, akik a rendes tanulmányi kereteket meghaladóan a mélyebb szakképzésben, a tudományos kutatásban vagy a gyakorlati munkában vele közelebbi és szorosabb kapcsolatba kerülnek.”⁸⁴

* * *

A sors fintora, hogy a hatalom durva beavatkozása a tudomány ügyeibe néha nem szándékolt, pozitív következményekkel is járhat. Mindenképpen ilyenek kell tekintenünk a tanítványi gárda összekovácsolódása szempontjából Domanovszky Sándor igazolási ügyét 1945 májusában. Mintha születésnap ajándékként időzítette volna a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Ortutay Gyula által elnökölt igazoló bizottsága, hogy nem igazolta Domanovszkyt. Mint Hajnal István leveléből tudjuk, Ortutay is érzékelhette, hogy a nyíltan politikailag dehonesztáló határozattal melléfogott, nyáron már hajlandónak mutatkozott a döntés korrekciójára. Ehhez volt szüksége a „tanítványok és tisztelők” nyilatkozatára, amelynek aláírói listáját az egyik oszlopban Váczy Péter, a másikban Lederer Emma vezeti. S együtt felsorakozhatott a tanítványi gárda (lásd *Függelék*, 1945. július 11.). Az akció szervezé-

⁸¹ Domanovszky Sándor: *Intézeti és szemináriumi oktatás és tanársegéd*. Különlenyomat a *Magyar felsőoktatás* c. műből. Budapest, 1937, 6–9.

⁸² Domanovszky Sándor: *Az egyetemi oktatás és kiválasztás és a tudományos segédszemélyzet kérdése*. Az 1940. május 15-én tartott rektori ünnepi beszéd. Budapest, 1940, 31–33. A gondolatmenet végső konklúziója: „Lehetővé kell tehát tenni zökkenésnélküli átmenetüket végleges jellegű állásokba anyagi veszteség nélkül olyanformán, hogy egyetemi segédszolgálatuk vagy külföldi tanulmányuk alatt is az a nyugodt érzés tölthesse el őket, hogy ottani munkájuk ideje nem elveszett idő és jövőjükért nem kell aggódniuk. Még egyszer hangsúlyozni kívánom: az előző szolgálatnak nemcsak a nyugdíj, de az előmenetel szempontjából való beszámításáról van szó” (uo., 35).

⁸³ Uo., 32.

⁸⁴ Uo., 5.

sében Komjáthy Miklós, Berlász Jenő, Wellmann Imre mellett Veyer Lajos játszott meghatározó szerepet. Legalábbis ő nyújtotta be az iratot az MNM igazoló bizottságához. S ő kapta a ledorongoló levelet Ortutaytól, amely szerint „teljesen illetéktelenül mentek bele annak megvitatásába, hogy az Igazoló Bizottság mit ítél súlyosbító vagy enyhítő körülménynek”⁸⁵.

Végül azonban szeptemberben először a Nemzeti Múzeumban, majd ezt követően az egyetemen is igazolták Domanovszkyt.⁸⁶

Hogy a Domanovszky-iskola mennyire megkerülhetetlen volt, azt jól érzékelteti, hogy amikor a nyugdíjba ment Kováts Ferenc professzori állását a Műegyetemen be akarták tölteni, a meghívottak körét latolgatva csakis Domanovszky-tanítvány jöhetett szóba. Végül ezek közül az ott habilitált Berlász Jenő meghívása mellett döntöttek, aki 1947 szeptemberében meg is kapta kinevezését.⁸⁷ Egy év múlva azonban eltávolították a tanszékről.

1947-ben kellemesebb jubileumra is sor került: a professzor 70. születésnapjának megünneplésére. A *Századok*ban Hajnal István méltatta érdemeit, de a szűkebb körű találkozózt azok is számon tartották, akik nem lehettek itthon. A régi tanítvány, Juhász Lajos Münchenből köszöntötte a mestert. Már a korszak rejtőzködő allegorikus nyelvén írt, de Domanovszky is érthette, s utólag mi is megfejthetjük, hogy kikről lehet szó. Juhász ugyanis nemcsak gimnáziumi osztálytársa volt Berlásznak, hanem sógora is. Nyilván az ő leveleiből idézett: „Levelek, amelyekben sógor a sógorral tudományról és tudósokról beszélgetett, és amelyekben mindig volt egy bekezdés a közös mesterről is [...] Az egyik a hegyek aljáról így írt. »Nézz körül, és keressd, ki nem volna tanítványa! Majd kérdezd meg őket, miben tanítványok? Hívatlanul ment mind, az egész sereg, és kéretlenül maradt. Tanult és dolgozott teljes szabadságban. Csak a hozzá nem értő beszélt iskoláról. Mi, a diákjai, hallgattuk, néha-néha elmentünk hozzá tanácsot kérni, vagy beszélni arról, hogy mire jutottunk, s aztán megtárgyaltuk problémáinkat egymás közt is, és dolgoztunk ismét tovább. De ő tudta, hogy kit, hol, mikor és mivel fogott meg, nem magának, a tudománynak. És ma, egy-két kivétellel mindannyian az egész magyar történettudomány, tanítványai vagyunk.« És jött a válasz a folyó partjáról: »Akik valaha a lábánál ültünk, mind igen-igen szeretjük őt. Hébe-hóba felkeressük, s meghányjuk-vetjük vele a világ sorát. Hogy mit köszönhetünk neki, csak most érezzük igazán. Régebben talán nem vettük észre eléggé benne, ami legértékesebb volt, amit észrevétlenül átplántált belénk: a tisztességet, a szolidaritást tudományban, életben, magyarságban.«”⁸⁸

A professzor nyugdíjazása és tanszéke megszüntetése után az intézményes folytonosságnak semmi esélye nem maradt. A háború és a háborút követő rendszerváltás próbatételei ellenére az összetartó kapocs Domanovszky életében mégis mindvégig fennmaradt.

⁸⁵ Ortutay levele (1945. július 17.), valamint a beadvány fogalmazványa Wellmann Imre hagyatékában maradt fenn (Hermann Ottó Múzeum, X. d. Levelezés).

⁸⁶ BFL, XVII. 1513., illetve MTA KIK Kézirattár, Ms 4180/1–17.

⁸⁷ BCEL, 6/b 32.

⁸⁸ Juhász Lajos Domanovszky Sándorhoz, 1947. május. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/95. A történehez hozzátartozik, hogy az önkéntes évet előbb leszolgáló Berlászt tulajdonképpen Juhász verbuválta Domanovszky tanítványai közé. Berlász Melinda szíves közlése.

A tanítványok egyes alkalmakkor még nyújthattak segítséget professzoruknak, svájci gyógyszer meghozatásával (Komjáthy) vagy a beköltöztetni akart társbélőtől (Lederer), sőt a kitelepítéstől való megvédelmezéssel.⁸⁹

* * *

A temetéskor elhangzott gyászbeszédék azonban már jelezték, hogy a mester-tanítvány viszony eredeti funkciója, a hagyomány átadása formálisan nem vihető tovább. Komjáthy Miklós gyászbeszéde a régi ecsetvonásokkal rajzolta meg a mester alakját: „Formaérzéke, szigorú kriticismusa, módszeressége és biztos iudiciuma tették egy tudós életre szólóan tanulságossá péntek délutáni szemináriumait is. Igazi nevelő egyéniség volt. Keveset beszélt, annál többet mondott magatartásával. Egyetlen rosszálló pillantása hatásosabb és félelmetesebb kritika volt, mint hangoskodó emberek indulatkitöréseinek sorozata. Nem telepedett rá tanítványaira. Szabadon engedte képességeik kibontakozását. Legönállótlanabb hallgatójában is jobban tisztelte az embert, semhogy a maga elképzelését akarta volna ráerőszakolni [...] Szemináriumában komoly tudományos munka folyt. Nem is maradt el az eredmény. Úttörő jelentőségű, mezőgazdaságtörténeti disszertációsorozatának számtalan megállapítása beleépült az új magyar történettudomány épületébe is. [...] Halálával elpatlant a lánc, amely sokféle sorsú tanítványait két világháború vérzivatarával és egy gyökeréig megváltozott társadalom forradalmi átalakulásai közepette összefogta. De komoly, meleg tekintete tovább kísér bennünket. Életünk végéig visszacsengenek lelkünkben azok az elismerő szavak, amelyeket Domanovszky Sándortól kaptunk valaha.”⁹⁰

Lederer Emma nekrológja is hangsúlyozta az emberi és szakmai kiválóság mozzanatait, de már az új idők új szeleinek igyekezett megfelelni: „Emberszeretete, amelyet az ellenforradalom legembertelenebb időszakában is megőrzött, a tanítványaihoz való viszonyában mutatkozott meg a legjobban; Domanovszky lelkesen foglalkozott minden tanítványával és lelkesíteni tudta a tudományért azokat, akiket erre érdemesnek tartott. Széleskörű műveltségével, igen nagy olvasottságával segítette a kezdőknek és igyekezett nekik átadni módszertani tapasztalatait. Megtanította tanítványait a forráskritika módszereinek – legalább általa ismert és hozzáférhető módszereinek – alkalmazására. A Domanovszky által szerkesztett »*Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*« c. sorozat elvi gyöngéségei ellenére tükrözi azt, hogy Domanovszky tanítványai nem szakadtak el annyira a valóságtól, mint a szellemtörténeti irány követői. A tanulmányok szerzői – kevés kivétellel – legalább e források feltárásában, formál-kritikai elemzésében igyekeztek követni mesterük módszerét. Közülük nem egy, s talán éppen a legtehetségesebbek a felszabadulás után megtalálták az utat a marxizmushoz. Ez nem véletlen, annak ellenére, hogy Domanovszky maga élete

⁸⁹ A Svájcból hozandó PAS-tablettákról: Komjáthy Miklós levele Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1950. szeptember 14. MTA KIK Kézirattár, Ms 4525/656; a „bürokratikus melléfogás” elintézéséről levelét ekkor is régi tanítványként aláíró Lederer Emma Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1952. április 9. MTA KIK Kézirattár, Ms 4526/9. Meg kell jegyeznünk, hogy a család emlékezetében a lakásügyben közbenjáró protektor személyeként Andics Erzsébet neve maradt fenn. Dr. Domanovszky Sándor szíves közlése.

⁹⁰ Komjáthy Miklós gyászbeszéde. Gépirat. MTA KIK Kézirattár, Ms 2448/18, 2–3.

végéig idegenül állt szemben a marxizmus tanításaival. A nála jóval fiatalabb tanítványok, akiket a forrásokon át az igazság keresésére tanított, éppen a marxizmusban találták meg azt az igazságot, amelyhez Domanovszky Sándor, ha nem is tudta rávezetni, de sokban hozzásegítette őket.”⁹¹

Az informális folytonosság hajszalereinek jeleként azonban a mester születésének 100. évfordulójára összejöttek a még itthon élő hajdani tanítványok egy koszorúzásra és egy vacsorára. A fő szervező most is Komjáthy Miklós volt: „Kedves Tanítványtársunk! a Domanovszky Sándor Emlékkönyv résztvevőinek köréből indult ki a kezdeményezés, hogy szeretett Professzor urunk születésének közelgő (1977. V. 27.) századik évfordulóját az egykori tanítványok koszorúzással és zártkörű »Emlékvacsora« keretében ünnepeljék meg. [...] a koszorúzást a Farkasréti temetőben d. u. 17 órára tervezzük; az emlékvacsora időpontját 19 órára, helyéül egyelőre az Erzsébet étterem külön helyiségét szemeltük ki...”⁹² Ennek a most negyven éve tartott privát ünneplésnek a nyilvánosságban nem maradt nyoma. Az év novemberében ugyanakkor az MTA II. Osztálya – a Magyar Történelmi Társulattal közösen szervezett – felolvasóülésen emlékezett meg a centenáriumról.⁹³ A Társulat is koszorúzott ez alkalomból a sírnál. A kétszeri koszorúzás együtt jelölte az eleven hagyomány elmúlását és a historiográfiai feldolgozás elindulását.

⁹¹ Lederer Emma: Domanovszky Sándor (1877–1955). *Századok*, 1955, 89. évf., 3. sz., 522–523.

⁹² Komjáthy Miklós levele Vác Elemérhez (1977. április 26.). MNL SZSZBML, XIV. 83. 1. d. 3. Vác Elemér: *Levelek, arcok – emlékek*. III. köt. 19. (gépelt másolat).

⁹³ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok*, 1978, 112. évf., 2. sz., 211–232. A *Századok*nak ebben a számában jelent meg a jubileum alkalmából Gerics József: Domanovszky Sándor: Az Árpád-kori krónikakutatás úttörője (uo., 235–250); valamint Csapodi Csaba: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratgyűjteményében III. (uo., 251–270) című tanulmánya. Az utóbbi tartalmazta a Domanovszky-hagyatékok első szisztematikus áttekintését (uo., 251–257).

FÜGGELÉK

1. Az 1937. május 27-i díszvacscora résztvevői

Az asztalnál velünk szemben ülnek: középen Domanovszky Sándor, jobbján Hóman Bálint, majd sorban Rybár István, Hekler Antal, Dékány István, Balanyi György, Domanovszky balján: Szily Kálmán, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc (takarásban, csak a frizurája látszik), Miskolczy István, Kumorovitz Bernát, legszélen Gárdonyi Albert, szemüveges?; gróf Zichy István, Herzog József, Lukinich Imre, Hegedűs Lóránt, Heinlein István (háttal), Pasteiner Iván, Fitz József és Tóth Zoltán.

Az álló sorban (balról jobbra): Varga Endre, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár, Csapodi Csaba, Párdányi Miklós, előtte alacsony férfi: Ila Bálint, félig mögötte Bakács István, Kossányi Béla, Vayer Lajos, ifj. Szentpétery Imre, Huszti Dénes, Táborosky Ottó, Kónyi Mária, Gerendás Ernő, Pálffy Ilona (fehér galéros ruhában), Kniezsa István, Császár Edit, mögötte félig takarva: Hajnal István, mellette szemüveges férfi?, előtte Lederer Emma, Gillemot Katalin, Meznerics Ilona, mögötte Juhász Lajos, előtte alacsony szemüveges férfi?, magas férfi: Sinkovits István, mellette Wellmann Imre, Kring (Komjáthy) Miklós, Váczy Péter, Vácz Elemér, magas szemüveges hátul Belitzky János, előtte Komoróczy György, szemüveges férfi?, végül Fekete Nagy Antal.

(Bertlász Jenő nem volt jelen a vacsorán. Bécsben tartózkodott. Az utólagos feljegyzés dátuma: 1987. március 10.)

Forrás: MTA KIK Kéziratár, Ms 2445/27; Ms 6456/15.

